

SZVÁK GYULA

Oroszország helye Euráziában

Historiográfiai tanulmányok

SZVÁK GYULA

Oroszország helye Eurázsiaiában

Historiográfiai tanulmányok,
1999–2006

PANNONICA

A kötet az MTA-ELTE
Történeti Ruszisztikai Kutatócsoportjában készült

Borítóterv: SZVÁK ESZTER

© Szvák Gyula, 2006
© Pannonica Kiadó, 2006

ISBN 963 7319 24 7

Felelős kiadó a Pannonica Kiadó igazgatója

www.pannonica.hu

Felelős szerkesztő: Jávor Éva
Tördelés: Typo D'Apo Bt.

Nyomdai kivitelezés: Szekszárdi Nyomda Kft.
Felelős vezető: Vadász József

Ez a kis kötet összegző tanulmányokat tartalmaz azokról a történelmi kérdésekről, amelyek – mióta így vagy úgy, de az orosz történelmet művelem, s ez már három évtizednél is régebb óta tart – mindig is a legjobban foglalkoztattak. Európa-e Oroszország? S ha igen, miért nem? Olcsó viccnek tűnik, de a lényegét érinti. Egyszerű deklarálni ugyanis, hogy Oroszország nem európai képződmény – csak nem igaz. Russzofóbia közhelye a politikából, publicisztikából. A történész azt kutatja: miért és miben más az európaisága? Miben ragadható meg az orosz történelem egyetemessége és különössége?

Mindig is az orosz történelem sajátosságai izgatottak. Tudjuk, hogy más, látjuk, hogy más, érezzük, hogy más. Az intellektuális bátorság mindezek mellett az, ha az egyezéseket és hasonlóságokat is regisztráljuk. Csak így tudjuk megjelölni Oroszország helyét a világban, a történelemben: a világtörténetben. Beismerem: nem a posztmodern kihívás utáni történetírás divatos kérdésfeltevésai ezek. Az új társadalomtörténet-írás, a mikrotörténelem vagy éppen a pszichohistória térnyerése ellenére sem gondolom, hogy okafogyottakká váltak volna a nagy kérdések és az azokra megkísérelt makroválaszok a történetírásban. Persze, csak ha szolid tudományos bázison nyugszanak. Magam a historiográfia legitim történettudományos „műfajában” mozogva igyekez-

tem a problémákat felkutatni és erőmhez mérten megoldásokat kínálni.

Európai struktúrájú tehát az orosz történelmi fejlődés első ezer éve? Ez volt az első kérdés. Pozitív választ adtam rá, majd megokoltam, hogy mégis mi-ben más. Világos, sokak által korszerűtlennek tartott, mégis megkerülhetetlen fogalmi rendszeren belül. Az egyetemes történelmi összehasonlítás alapja a közös, egyformán használt és értett nyelv, a világosan definiált terminusok. „Feudális” – mondtam, és igyekeztem tartalmat adni e fogalomnak, hogy egyként alkalmas legyen az általános törvényszerűség és egyedi sajátosság leírására.

Ennél fogva tehát a középkori Oroszország fejlődését feudális jellegűnek írtam le, és európai típusúnak minősítettem – azzal a lényeges megszorítással, hogy egészen a 17. századig a *kora* feudális jelzőt tartom indokoltnak a társadalmi-gazdasági struktúrája jellemzésére. A világtörténelmi kora újkorban több mint fél ezer év történelmi megkésettiségről beszélek.

Persze a történelem színpadán nem lehet büntetlenül késve érkezni és késve reagálni. A késői válaszok már magától értetődően nem ugyanazok a válaszok, az egyezések már egyre felszínesebbek, a kelet-európai fejlődésre általában is jellemző „sűrített” fejlődés speciális formákat eredményez. Ezek hol elnagyoltak, hol meglehetősen primitív utánérzéseknek tűnnek fel, hol szinte parodisztikusak. Legelsősorban azért, mert ezt a közel ezer évet Oroszország egy meghatározott geopolitikai térben élte meg, ahol egy adott – hosszú – időszakban ázsiai hatások sora is érte. Fejlődése így ázsiai sajátosságokkal is bír – anélkül azonban, hogy emiatt ázsiai típusúnak tarthatnánk. Az igazán izgalmas történészi

lecke annak megválaszolása, hogy az ázsiai impulzusok miért nem tudták letéríteni Oroszországot az európai útról. A rövid válasz: azért, mert ráerősítettek az organikus fejlődésben benne lévő autokratikus hajlamokra és tendenciákra.

Sokan és sokat beszéltek az ún. „orosz útról”. A világtörténetben azonban ritkán van pozitív példa a harmadikutas megoldásokra. Egyes korszakokban viszonylag sok híve volt pl. az „eurázsiai iskolának”, amely egyként különítette volna el Oroszországot Európától és Ázsiától. E teória nem bizonyult időtállóknak: nem volt olyan szimbiózis Ázsia és Oroszország között, amely a „bűnös” Nyugattól megkímélte volna orosz földet – ráadásul úgy, hogy az ázsiai elmaradottságot sem kellett volna ballasztként magával hurcolnia. Mindazonáltal a mindenkori orosz identitáskeresések régtől fogva ebben az irányban tapogatóznak. A leghatásosabban kétségkívül a szlavofília keretein belül. Ezt az eszmerendszert korántsem illik lebecsülni: összességében több jó választ ad az orosz múlt sajátosságaira, mint a hagyományos „nyugatos” történelemfelfogás, miközben a lényegyet – Oroszország európaiságát – illetően nagyobbat téved.

A szlavofilok voltak I. Péter cár legnagyobb kritikusi is (utóbbiak közé sorolom magamat is) – elég magányosan állva az utolsó évtizedek historiográfiájában. Egész mások ugyanakkor a meggondolásaim. Nem véletlenül szerepel egymás mellett ebben a kötetben – amint eddigi kutatásaimban is – I. Péter és IV. Iván. Utóbbi az orosz történelem egyik legkártékonyabb szereplője. Megkíséreltem őket is, historiográfiai sorsukat, „utóéletüket” is összevetni. Világos, hogy nem az „európaizálás”, hanem az autokratikus hatalom a közös nevező. De I. Péter és az

európai fejlődési struktúra egymáshoz való viszonya is okozhat még az utókor apologétái számára meglepetéseket. Amint megszívlelendő történelmi lecke a felülről jött reformok végső kimenetelének retrospektív vizsgálata is. Nem voltam I. Péter cárhoz kíméletes. De miért is lettem volna az? Az orosz történelemről vallott felfogásom nem a birodalmi vagy a „történelemszemlélet nemzeti látószöge” által torzított. Nem az orosz történetírás hagyományos megoldásait alkalmazom – ám termékeny diskurzusban állok vele.

Igaz ez a magyar történelmi ruszisztika egészére is, amelynek rövid bemutatásával zárul ez a kis könyvecske. Ez a fiatal részdiszciplína keresi még a helyét a nemzetközi tudományosságban, és számos jele van annak, hogy jó úton halad. Sorsa a globális tudomány sorsához kötött: nem léteznek „nemzeti” ruszisztikák, csak egyetemes ruszisztika van – annak ellenére is, hogy gyakran meg lehet húzni egy választvonalat az orosz és nem orosz nyelvű ruszisztika között. A ruszisztika sorsa pedig Oroszország sorsától elválaszthatatlan. És nem egyszerűen azért, mert azt kutatja. Hanem azért is, mert Oroszország jelentőségének növekedése vagy csökkenése befolyásolja a nemzetközi kutatások finanszírozását. Drukkoljunk tehát a birodalom újjászerveződésének? Ennyire bután önző a történettudomány sem lehet. Egy eurázsiai regionális nagyhatalmi státusú Oroszország azonban történelmi realitás. Nem megkerülhető sem a politikusok, sem az állampolgárok, sem a tudomány számára.

Ezért hát nem merem kijelenteni, hogy a tanulmányaimban körüljárt problémákat örökre levettem a napirendről. Most azonban így gondolom, ezért is adtam újból közre őket. Számomra lezárnak egy korszakot. Amint a történetírás egésze egy hosszú

megújulási időszakát éli, úgy a magyar történelmi ruszisztikának is szüksége van új témákra, új megközelítésekre, új módszerekre. És ez alól én sem lehetek kivétel.

Ám ne feledjük: Oroszország örök! A problémái is azok.

I.
**A történelmi
sajátosságokról**

Oroszország helye Euráziában a közép- és kora újkorban

A magyar ruszisztika kiemelkedő képviselőjének szentelt konferenciáról lévén szó, talán nem funkciótlan előjáróban egy pillantást vetni arra, hogy a magyar historiográfia hol helyezte el Oroszországot az egyetemes fejlődésben. Itt természetesen nem a történeti ruszisztikai kutatásokra gondolok, hiszen azok még gyerekcipőben járnak nálunk. Hagyományosan erős azonban az egyetemes történet művelésén belül a Kelet-Európa-kutatás, s azon belül is az összehasonlító történetírói módszer. Az elmúlt évtizedekben több figyelemre méltó szintéziskíséret történt tágabb történeti régiók fejlődési jellegzetességeinek megragadására. A figyelem középpontjában – érthetően – a magyar história állt, de a tipologizálás során mindig sor került az orosz fejlődés egyfajta formulázására, leírására is.

A két világháború közötti reprezentatív világtörténet középkori kötetének szerzője, *Váczy Péter* a Kelet-Európa-fogalmat használja a magyar népet is benne foglaló történelmi-földrajzi régió leírására. Megállapítja, hogy a középkor során ebben a térségben alapvetően a bizánci–iráni, valamint a római hatás érvényesült. Ennek alapján Kelet-Európát mintegy két részre osztja: az egyikbe (az ún. „latin-keleti” szférába) tartozott a magyar (a cseh, a lengyel) fejlődés, míg a másikba az orosz.(1)

A korszak másik jelentős egyetemes történet ku-

tatója, *Hajnal István* az 1942-ben írt, *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* c. művében szintén európai jellegűnek minősíti az orosz fejlődést. Megállapítja, hogy az orosz rendiség a nyugati társadalomtalajjal összefüggésben alakult ki, és részfejedelmi rendszere külsőleg hasonlít a hűbérfejedelmekre. Konceptiójában – amely jelentős részben az intellektualizmus fejlődéseként írta le a történelem fejlődését – döntő jelentőséget tulajdonított az ún. „szokásszerűségnek” a társadalom életében. Az orosz fejlődés sajátosságát éppen ezen „mély szokásszerűség” hiányával magyarázza.(2)

1945 után a magyar történetírás egy jó évtizedig a szovjet historiográfia hatása alatt állt. Az 1956-ot követő első kelet-európai szintéziskísérlet *Niederhauser Emil* nevéhez fűződik, aki 1958-ban *A kelet-európai fejlődés kérdéséhez* c. tanulmányában Kelet-Európát gazdasági-társadalmi értelemben egységes régióként fogta fel, a fejlődésbeli sajátosságokat (így az oroszét is) pedig a felépítményi különbségekkel magyarázta.(3)

Perényi József, aki 1957-től majd negyedszázadig állt a budapesti egyetem Kelet-Európa Története Tanszéke élén, 1972-ben összegezte addigi kutatásait a *Gazdaság- és társadalomfejlődési tájak Kelet-Európában* c. tanulmányában. Kelet-Európát itt négy – térben is és időben is változó – ún. fejlődési tájra osztja, amelyből három érinti az Orosz Birodalom területét. Külön régiónak fogja fel a kelet-európai sztyeppét a maga nomád állattenyésztésével, valamint a sokáig ősközösségi rendben élő finnugor népesség által lakott kelet-európai erdőzónát. A legnagyobb kelet-európai fejlődési tájban foglal helyet a tulajdonképpen Oroszország (Magyarországgal, Lengyelországgal, Csehszlovákiával, Kelet-Németországgal együtt). Ez az ún. „szűkebb érte-

lemben vett Kelet-Európa". Perényi József szerint alapvetően az „úr-jobbágy viszony” hasonlósága közelíti strukturálisan e területeket, miközben elismeri az ún. felépítményi jelenségek különbségét, azokat azonban másodlagosaknak minősíti.(4)

Gunst Péter 1974-es, Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése c. cikkében a magyar történetírás addig lényegében konszenzusosnak tekinthető alaptételeit kérdőjelezte meg tárgykörünkben. Leszögezte, hogy Kelet-Európában a meghatározó az ázsiai típusú, keleti földtulajdon volt, a kollektív felelősséggel tartozó faluközösségekkel, illetve az azokra épülő despotikus hatalommal. Nézete szerint ebben a térségben nem létezett a nyugati feudális földtulajdon, a nemesség itt egyfajta hivatali-katonai nemesség volt, amely túlnyomórészt szolgálata idejére kapja a birtokát, a jobbágyok pedig lényegében rabszolgák. Gunst ugyan egységes Kelet-Európa-fogalommal operál, ám mégis megkülönböztet egy ún. „nyugati sávot” (benne Magyarországgal), amely képesnek bizonyult a nyugat-európai, „felgyorsult” fejlődésű útra lépni. Így az általa elmondottak valójában az ortodox egyház által „lefedett” területekre vonatkoznak.(5)

A későbbi magyar történetírás nem osztotta ezeket a nézeteket. *Makkai László* 1976-ban a *Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában* c. tanulmányában ismét az orosz fejlődés „európai” jellege mellett érvel. Kiindulópontja – *G. Duby* nyomán –, hogy a feudalizmus modellje valójában nem más, mint a harcoló földesúr és a dolgozó jobbágy kettőse. Ugyanakkor egész Kelet-Európa ún. „eredeti jellegzetességének” tekinti a barbár rabszolgaság és a szabad paraszti katonaság viszonylag hosszú időszakig tartó fennállását. Nézete szerint a keleti szláv állam első századainak fejlődése megegyezik a

lengyel vagy a magyar királyságéval, ugyanis a „táplálási” rendszer túlnyomórészt azonos a cseh, lengyel, magyar „szolgálati” rendszerrel, hasonló vonásnak tekinti, hogy a votcsinát – szerinte – legnagyobb-részt rabszolgamunkával művelik meg, és a pomesztyebirtok sem jelent mást, mint az uralkodó közvetlen igényét a szabadok szolgálatára. Mindennek az volt a mélyebb történelmi oka, hogy a kelet-európai államok hadseregeinek könnyűlovassága nem igényelte a feudális járadék koncentrációját. A kelet-európai régió életében az első döntő változásra a 13. században, a nyugat-európai feudalizmus keleti expanziója következtében kerül sor Makkai szerint, ami meggyorsítja a cseh, lengyel, magyar fejlődést. Ezen népek ettől kezdve külön alrégiót alkotnak Kelet-Európán belül – ezt Makkai Kelet-Közép-Európának nevezi. Oroszország pedig, amelyet nem ér ilyen nyugati hatás, megmarad a tulajdonképpeni kelet-európai, autochton fejlődés útján.(6)

A modern magyar történetírás kétségkívül legnagyobb hatású Kelet-Európa-konceptiója Szűcs Jenő nevéhez fűződik, aki 1981-ben publikálta a *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* c. nagylélegzetű esszéjét. Lényegét tekintve elfogadva Makkai véleményét, Szűcs Jenő is úgy fogalmaz, hogy az 1200 körüli időkig úgy látszott, hogy „egy kulturálisan kétfelé orientálódó, a struktúrák terén azonban rokon vonásokkal összefüggő autochton „kelet-európai” feudalizmus van formálódó félben”. Bizánc első bukása(1204) és a mongol invázió után azonban orosz földön „többé-kevésbé megmerevedett a feudalizmus kelet-európai archetípusa”.(7) Ezenközben az ún. „Közép-Kelet-Európa” átfordulást hajtott végre a „geográfiai Kelet-Európa nyugati pereméről a strukturális értelemben vett Nyugat-Európa keleti peremévé.”(8) A továbbiak során Oroszországban

megvalósult a civilizáció, a birodalom és a világgazdaság fúziója – amely „orientális struktúrákkal tartott rokonságot”. „Nyugaton az abszolutizmus történeti epizód maradt, jóllehet sorsdöntő epizód: egyike azon termékeny »kumulatív« változásoknak, melyek újabb struktúraváltást készítettek elő. Ezzel szemben Keleten az orosz abszolutizmus volt maga az a struktúra, mely századokon át keretétül szolgált bármiféle kumulatív változásnak.”(9)

Szűcs Jenő később – 1986-ban – a koncepciójáról folytatott vitában még markánsabban megfogalmazta a 10–12. századi Kelet-Európa egységéről vallott felfogását. A régió Szűcs szerint „egységet képezett mindenekelőtt mint gazdasági térség”. Másodszorban „a korai magyar állam alapvonásait tekintve ugyanaz a – territorizált – »kíséret jellegű« szervezet volt, mint a kijevi, a lengyel vagy a cseh állam”. Harmadszorban pedig az ún. „kulturális infrastruktúra” is rokon képletet mutatott 1200 előtt. A legfőbb közös vonás azonban az volt – következik implicite Szűcs okfejtéséből –, hogy e terület fejlődése egyformán különbözött ebben az időszakban az ún. nyugati feudalizmusétól.(10)

E rövid áttekintésből is látszik, hogy a magyar történészek – miközben Magyarország helyét igyekeztek meghatározni Európában – kísérletet tettek a hazánkat is magában foglaló történelmi-földrajzi régió specifikumainak megragadására. Figyelemre méltó, hogy ebben a régióban – amelynek közép- és kora újkori fejlődésére a feudalizmus terminust használták – Oroszország is helyet kapott. A 13. század elejétől ugyan elkülönítették tőle az ún. Kelet-Közép-Európát, ám az Orosz Birodalom így is a – közelebről meg nem határozott „autochton” – kelet-európai fejlődés része maradt. Ez utóbbit egyedül Gunst Péter tartotta ázsiai jellegűnek, ami összefüg-

gésben volt az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején Magyarországon is kibontakozó ún. ázsiai termelési mód kutatásokkal.

Rendkívül szimptomatikus azonban, hogy az ázsiai termelési módról folytatott új viták egyik legfőbb európai inspirálójának számító *Tőkei Ferenc* is igen mértéktartónak bizonyult e fogalom Oroszországra való kiterjeszhetőségét illetően. A sinológus filozófus így fogalmaz: „Világtörténetileg az alapvető tény az, hogy az orosz fejlődés az európai fejlődés részeként indul meg, az európai antikvitással kölcsönhatásban, a feudalizmus irányába.” Majd tovább: „Annyi kétségtelen, hogy sem a Kijevi, sem a Moszkvai Oroszország gazdasága nem volt ázsiai termelési mód a szó szűkebb értelmében, mert hiszen a klasszikus ázsiai termelési mód alapját eredetileg a földművesközösség első, »archaikus« típusa alkotta... Végző elemzésben az orosz termelési mód olyan »átmeneti« típusnak mutatkozik, amelynek feudális fejlődése a germánokéval megegyező alapról indul, de a történelmi környezettől determinálva nem képes klasszikus kibontakozásra, »ázsiai« segédlethez nyúl, miáltal szerkezeti szempontból a görög-római antik termelési módnak egy feudalizált karikatúráját állítja elő.”(11)

Módszertanilag itt *Marx* tárgyba vágó megállapításainak filológiai aprólékosságú rekonstruálásáról, egy olyan történetfilozófiai absztrakcióról van szó, amely szétfeszíti a konkrét történelmi elemzés kereteit. Az mindenesetre megállapítható, hogy a magyar felfogásban kimunkálatlanul bár, de megtalálható a mongol-tatár jelenléttől kezdődő történelmi „elkanyarodás” ázsiai okokkal történő magyarázata, és az „autochton” kelet-európai fejlődés részlegesen „ázsiai” jellegűnek tekintése.

A magyar historiográfia – nézetem szerint – na-

gyon gyümölcsözőnek tekinthető kelet-európai ti-
pologizálási törekvéseihez orosz vonatkozásban
akkor kapcsolódhatunk alkotó módon, ha az orosz
fejlődést konkrét történeti elemzés eszközeivel kísé-
reljük meg leírni, és a 13. század elejétől kezdődő
időszak történetét végigkísérő mongol-tatár hatás
mibenlétét pontosan meghatározzuk.

Kiindulásként szögezzük le, hogy nincs okunk az
orosz közép- és kora újkori történelem e szakaszá-
nak fejlődését az ázsiai termelési mód fogalmával le-
írni. És nem egyszerűen azért, mert e fogalmat ere-
detileg az ún. öntözéses társadalmak minősítésére
alkalmazták, vagy a Tőkei Ferenc által felvázolt tu-
lajdonséma miatt, hanem azért, mert az orosz tár-
sadalom nem volt olyan kétpólusú, mint a keletiek,
és kialakult benne – sőt a társadalmi-gazdasági rend
alapját képezte – a feudális típusú földtulajdon, va-
lamint a feudális földbirtokos osztály. Nem kell nagy
történelmi beleérző képesség ahhoz, hogy belássuk:
az ázsiai termelési mód klasszikus alkalmazhatósági
területéhez, az ókori Kelethez (benne Egyiptommal,
Mezopotámiával, Indiával, Kínával) képest az orosz
fejlődés közelebbi rokonságot mutat az európai feu-
dalizmussal.

Amennyiben azonban nem az ázsiai termelési
mód fogalmával, hanem a „keleti despotizmuséval”
operálunk, úgy számos szolidáris véleményt tudha-
tunk magunk mögött még a szovjet historiográfiá-
ban is. Itt most csak az 1960-as, 70-es évek nagy tör-
ténész vitáira utalok, amelyekben az orosz abszolu-
tizmus és kapitalizmus sajátosságainak kapcsán töb-
ben nyúltak e terminushoz (*Avreh, Pavlova-Szil-
vanszkaja*), s ezzel az ázsiai típusú fejlődés lehető-
ségét villantották fel.(12)

Nem szükséges mélyebb historiográfiai analízis ah-
hoz, hogy belássuk: a szovjet történészek itt *Pleha-*

nov Bevezetés az orosz társadalmi gondolkodás történetébe c. nagy hatású munkájához nyúltak vissza. Pontosán kell azonban látnunk, hogy Plehanov abban a művében a keleti despotizmust nem formációként használja. Sőt éppenséggel a feudalizmusfogalom belül talál neki helyet. Ettől függetlenül, a keleti despotizmus fogalma nála is az ázsiai jellegű fejlődés leírására szolgál. Ám nem az egész orosz fejlődésre alkalmazza, hanem nagyon pontosan meghatározza, hogy mely időszakokra elsősorban. Összességében a Nyugat és a Kelet közötti tulajdonképeni „ingamozgást” tartja az orosz történelemre legjellemzőbbnek úgy, hogy strukturálisan mégis az Európával való nagyobb hasonlatosság mellett tör lándzsát.(13)

Mármost: nincs okunk az ázsiai hatások jelentőségét kisebbíteni vagy elhallgatni, amire oly sok példa van az orosz-szovjet historiográfiában, hogy mást ne mondjunk, pl. *Szergej Szolovjové*.(14) A magyar történetírás elsősorban e hatás negatív következményeit emelte ki, természetesen, nem az orosz-szovjet történetírás nemzeti-patetikus érvrendszerének segítségével. Mint láttuk, a nyugati kihívásra történő válasz megakadályozását tekintette lényegi meghatározónak.

Szinte már historiográfiai közhelyeknek számítanak azonban a mongol-tatár hatás olyan megnyilvánulásai, amelyeket nem lehet pozitív vagy negatív jelzőkkel illetni, de amelyek elvitathatatlanul lényegesek voltak az orosz történelem egy meghatározott periódusában. Itt elsősorban az adórendszer, a közigazgatás, a hadszervezet, a hatalomgyakorlás egyes technikái és ideológiai megnyilvánulásai, bizonyos keleti szokások és külsőségek (pl. a ruházat) a leggyakrabban előforduló példái a masszív tatár hatásnak. Ha csak egy pillantást vetünk az orosz ne-

messég genealógiájára, az orosz lexika érintett területeire, vagy arra a tényre, hogy a tatár segédcsapatok milyen hosszú ideig milyen jelentős szerepet játszottak az orosz hadseregben, s hogy egy évig formailag egy tatár szolgáló fejedelem, *Szimeon Bekbulatovics* viselte a „Minden oroszok nagyfejedeleme” címet, úgy nincs okunk elvitatni a mély tatár hatást az orosz fejlődésre. Mindezek alapján kétségtelennek látszik, hogy az orosz autokrácia létrejöttében, megszervezésében és működtetésében jelentős ázsiai hatások (ideértve a bizáncit is) érvényesültek. Ez az autokrácia nem a rendiség talaján kinövő európai centralizált monarchiák mintáját követte, s a 15–17. századi orosz állam kétségtelenül közelebb állt pl. a török államhoz, mint akár a svédhez. Az is kétségtelennek látszik azonban, hogy a 18. században már inkább közelít, mondjuk, a orosz államhoz, mint bármely keleti hatalomhoz.

E változást könnyű lenne I. Péter ún. „európaizálásával” magyarázni, s az igaz is lenne, hogy I. Péter a korlátlan hatalom rendszerét európai példa alapján alakította ki, szemben az első orosz cárokkal, akik keleti hatásra. Ezért nem nevezzük utóbbiak államát központosított monarchiának, míg a 18. századi orosz államnál nem kérdőjeleződik meg abszolutista jelzője.

Ilyen mély strukturális különbségek lennének a 18. század előtti és utáni orosz fejlődésben? Magam a kontinuous szemlélet híve lennék. Az orosz társadalom mély struktúráit tekintve nem mutatható ki minőségi különbség az I. Péter előtti és utáni fejlődés között. Jelentősek ugyan a változások, ám azok a mindenkori moszkvai nagyfejedelmek társadalm-nivelláló törekvéseinek logikus folytatásai, az első Romanovok reformjai pedig közvetlen előzményei a péteri ún. „modernizációnak”. A 18. századi átala-

kulás valójában igen paradox jellegű. A katonai-földesúri osztály szolgáló nemességből európai értelemben vett nemességgé válik, ezzel párhuzamosan a parasztság egységesen a rabszolga szintre süllyed. Az orosz ún. uralkodó osztály az európai újkor hajnalán kapja meg a jobbágyai feletti tulajdonképpeni feudális földesúri jogokat, a jobbágyság ún. „első kiadása” akkor megy végbe orosz földön, akkor kötik röghöz, amikor Nyugaton a személyileg szabad parasztokat elszakítják földjüktől. E változások nem a kapitalizmus irányába mutatnak, s ilyen értelemben az ázsiai elmaradottság felé lökik Oroszországot, miközben a változások európai – feudális – jellegűek. Csak éppen egy másik világtörténelmi korszakban mennek végbe.

Marxista frazeológiával élve, a felépitményben, de mondhatnánk egyszerűen azt, hogy az állami-hatalmi szférában tehát a Nyugat felé történő elmozdulást tapasztaljuk a 18. századi Oroszországban, míg a 15–17. században ugyanebben a szférában kétségtelenül keleti reminiszcenciákat észlelhetünk. Az alapban, de mondhatnánk azt, hogy a társadalmi-gazdasági szférában ilyen minőségi változást nem regisztrálhatunk: a feudális viszonyok prolongálódnak. Még pontosabban: a kora feudális fejlődés kiteljesedik és feudálissá válik.

E történelmi paradoxon magyarázata abban rejlik, hogy intézményeket, ideológiákat, uralmi technikákat viszonylag könnyen lehet, úgymond, „importálni”, ám azok érvényesülése, hatóköre a befogadó közeg sajátosságaitól függ, új irányt nem kölcsönöz a történelmi fejlődésnek, viszont jelentősen növeli a specifikus vonások számát. Hogy az „eredeti”, kölcsönzött jelenségek mennyire módosulnak, torzulnak az átvétel során, az a befogadó ország eredeti fejlődésétől, történelmi meghatározottságaitól

függ. Az orosz fejlődésben éppen az a meghatározó, hogy sem az erős keleti, sem az erős nyugati felépítményi hatás nem tudta átstrukturálni azt: a döntő a folytonosság az autokratikus berendezkedés különböző formái között. Az igazán perspektivikus kérdés tehát úgy hangzik, hogy a különböző történelmi hatások miért tudtak egy célt szolgálni, miért járultak hozzá a hagyományos berendezkedés megszilárdításához, ahelyett, hogy azt fellazították volna?

A válasz általánosságban az, hogy az oroszok a külföldi mintákból mindig csak annyit vettek át, amennyit abból megértettek, úgy ahogyan azt ők értették, s csak olyan mértékben, amilyenben arra szükségük volt. A döntő kritérium azonban mindig az volt, hogy az előző társadalomfejlődés igényelte-e ezeket az átvételeket, és hogy a változások belesimultak-e az addigi fejlődésbe. Mindkét történelmi esetben, a mongol és a nyugati hatás esetében is igenlő a válaszunk. Ettől azonban az orosz fejlődés önmagában még nem lett sem ázsiai, sem nyugati jellegű.

Milyen volt hát az az orosz társadalmi-gazdasági-politikai rend, amely így ellenállt a külső átalakításnak, s amely ilyen sikeresen olvasztotta be, tette magához hasonlatossá az idegen minőségeket?

Jóval a tatár támadás előtti időig, a korai keleti szláv államszövetség, a Kijevi Rusz kezdődő felbomlása időszakáig kell visszamennünk az orosz történelemben ahhoz, hogy a kora újkori, újkori jelenségeket értelmezni tudjuk. Már az államjogi iskola kimutatta,⁽¹⁵⁾ hogy a Kijevi Rusz északkeleti részein szerveződő új fejedelemségek merőben más utat választottak, mint a déliek vagy az északnyugati Novgorod. Társadalmi tagozódásuk, hatalmi berendezkedésük kísértetiesen hasonlított a korai európai ún.

patrimoniális királyságokéhoz. Az uralkodó korlátlan hatalma ezekben az államokban a királyságom a magántulajdonom elven nyugodott. A társadalom legnagyobb részét a közvetlenül az uralkodótól függő szabad parasztok tették ki, az ún. világi uralkodó osztály jelentéktelen földtulajdonnal bíró, jelentéktelen súlyú földbirtokos réteget alkotott, amely jelentős részben rabszolgákkal műveltette földjét, parasztjai felett a legfelső hatalom megőrizte közvetlen fennhatóságát. A korlátlan hatalom rendszere tehát nem tatár-mongol találmány volt orosz földön, hanem éppenséggel európai eredetű jelenség. A „későn jövő” európai államok ugyanúgy reagáltak a történelmi determinációkra, mint az ún. klasszikus barbár királyságok. A moszkvai állam további erősödésére, fejlődésére azonban stimulálólag hatott a káni egyeduralom eszméje és gyakorlata, hiszen szintén a korlátlan uralkodói hatalom ideálján nyugodott.

Történelmileg éppen az az érdekes, hogy a tatárok később sem tudják megtörni az északkelet-orosz társadalomfejlődést. A tatároktól függetlenedni kívánó moszkvai állam az előtte álló külső feladatot – hódítást és védekezést – ugyanis ismét az európai fejlődésből ismert recept szerint oldja meg. III. Iván az újonnan meghódított területeket részint saját birtokának tekinti, részint azonban szolgálat fejében eladományozza. Kialakul egy korlátozott jogokkal rendelkező katonai-földesúri osztály, amelynek társadalmi-gazdasági alapját az új földtulajdonforma, a *pomesztye* biztosítja. Nem kell messzire mennünk a történelemben, hogy analógiát fedezzünk fel közöttük és a frank *beneficium* között. A fiatal állam ott is és itt is hasonló eszközhöz nyúlt a külső fenyegetettség készítésében.(16)

Joggal vetődhet fel azonban a kérdés, hogy mégis eléggé visszamentünk a történelemben, hiszen a 8.

századi frank jelenséget hasonlítjuk össze egy 15. század végi oroszral. Térben is és időben is közelebbi analógiának számít a török *tímár* és birtokosa a szpáhi, aki ugyanolyan katonáskodó földesúr, mint az orosz szolgáló ember. És valóban, a török–orosz párhuzam nem ismeretlen a korabeli orosz gondolkodásban sem, legyen elég itt *Ivan Pereszvetov* műveire utalnunk. Pontosítanunk kell azonban először is, hogy a hivatásos katona Pereszvetov nem annyira az orosz, mint inkább a török viszonyok ismeretével tűnik ki mint Moldvát és – vélhetőleg – a Magyar Királyságot is megjárt zsoldos. Másrészt, dokumentálhatatlan, hogy a török receptet ajánló írásai eljuttattak-e a cárhoz.(17) Ettől még azonban ténykérdés a pomesztye és a tímár közötti párhuzam, amint – természetesen – az őket megkülönböztető vonások is. Így pl. az, hogy a tímár inkább tűnik táplálásra adott javadalomnak. Miközben mindkettő katonai szolgálathoz kötött, ám fokozatosan örökletes vonásokat elnyerő földbirtok.

Ám menjünk térben még közelebb. Az Arany Horda és utódállamai ismerték a *szojurgál* intézményét mint szolgálati birtokét, amelynek kb. 1350 és 1500 között meghatározó jelentősége van az adott társadalmakban. A sojurgál azonban a maga részéről az arab-perzsa világban már korábban kialakult, és kb. a 11. századra kiteljesedett katonai szolgálat fejében adott hűbértörök, az *ikta* előzményére alapult.(18) Az iszlám-mohamedán kultúrkörben tehát széles körben ismert volt ez az intézmény, amely a szeldzsuk törökök esetében feltehetőleg a bizánci *prónium* mintájára alakult ki. A szintén a katonai szolgálat fejében adományozott és szintén kb. a 11. századra elterjedt próniumbirtokok genetikai előzményei ugyanakkor az antik kor szabad paraszti *sztratiótá*birtokai voltak.(19)

A történeti irodalomban még nem történt meg a különböző korokban és Eurázsia különböző területein különféle nevekkkel felbukkanó katonai szolgálathoz kötött feudális földtulajdonforma összehasonlító kutatása, különös tekintettel a strukturális egyezésekre és különbségekre, és az esetleges közvetlen átvétel problémájára.

Egy mindenesetre bizonyos: az oroszok több előzményre is támaszkodhattak, több felől is kölcsönözhatték, úgymond, a pomesztye intézményét. Ennek tisztázása nagyon érdekes filológiai feladat, ám nem ez a lényegi kérdés. Sokkal jelentősebb az, hogy ez esetben vélhetően egy egyetemes történeti törvényszerűséggel van dolgunk. Eurázsia államai tehát fejlődésük korai szakaszában hasonló eszközhöz nyúlhattak katonai feladataik megoldásának társadalmi megalapozása érdekében. A patrimoniális típusú uralkodó – lett légyen az nagyfejedelem, majordómusz, király, kán, szultán, kalifa vagy cár – az adott fejlődési szakaszon csak a földben találhatta meg a további hódításai célját és zálogát. Hogy aztán ez a kora feudális típusú intézmény a továbbiakban hogyan hatott a társadalom fejlődésére, az az előző társadalomfejlődés irányától és az adott kor konkrét feltételrendszerétől függött. Egyes államok kijárhatták a feudalizmus teljes iskoláját, mások csak később iratkozhattak be, ezért rövidebb idő állt rendelkezésükre és jóval felületesebb eredményeket értek el, megint mások pedig, ahogy bekerültek, úgy ki is maradtak, és más pályára kerültek.

Oroszország – akárcsak más, „későn jövő” európai államok – második megszerveződésekor, a Moszkva központú északkeleti orosz állam esetében is európai úton járt. Lényegében a kora feudális típusú társadalmi-gazdasági fejlettségnek megfelelő hatalmat épített ki, s e hatalom kívánalmaihoz, valamint belső

lehetőségeihez mérten igyekezett megszervezni társadalmi bázisát. Az adott geopolitikai szituációban a feudális elemek keleti elemekkel keveredtek, a külső fenyegetettség ténye és az ázsiai hatás megmerevítette és prolongálta ezeket a kora feudális vonásokat, amelyek rímelték a bizánci–tatár autokratikus hatalommal. E megkülönböztető jellegzetességeit az orosz fejlődés később sem hagyja el, de mégis a feudalizáció irányába mozdul. Igaz, hogy a világtörténeti kora újkorban, igaz, hogy annak csak egy csökevényes, eltorzított formáját kitermelve, de kétségtelenül a földesúr-jobbágy európai típusú dichotómiáját társadalmi-gazdasági rendje alapjává téve. Mindezt egy despotikus, majd európai külsőségeket felvevő abszolutista államhatalmi rendszer keretei között, tehát a klasszikusnak mondott feudalizmussal ellentétes módon.

Úgy is fogalmazhatnánk: minden amellet szólt, hogy orosz földön az európai indulás, a kora feudális kezdetek ellenére a keleti despotizmus irányába térjen le a fejlődés. Hogy ez mégsem így történt, annak valószínűleg az az oka, hogy a feudalizmus alapjai már jóval a 15. század végi nagy külső kihívás előtt szilárdan meggyökereztek. Ezeket a tatár-mongol hatás sem tudta semmissé tenni, de ahhoz hozzá járult, hogy a tatár fejlettségi szinthez legközelebb álló, kora feudális alapokon nyugvó, patrioniális-despotikus berendezkedés tartós maradjon Oroszországban.

JEGYZETEK

1. Váczy Péter: A középkori Kelet-Európa (1936). In: Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. (Szerk.: Ring Éva) Bp., 1986, t. I., 364–369.

2. Hajnal István: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről (1942). In: Helyünk Európában, t. I., 626–628.

3. Niederhauser Emil: A kelet-európai fejlődés kérdéséhez (1958). In: Helyünk Európában, t. II., 213.

4. Perényi József: Társadalmi-gazdasági fejlődési tájak Kelet-Európában. In: Tanulmányok Kelet-Európa történetéből. Bp., 1971, 27–35.

5. Gunst Péter: Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése (1974). In: Helyünk Európában, t. II., 381–390.

6. Makkai László: Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában (1976). In: Helyünk Európában, t. II., 455–473.

7. Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról (1981). In: Helyünk Európában, t. II., 538.

8. I.m., 539.

9. I.m., 546, 549.

10. Szűcs Jenő–Hanák Péter: Európa régiói a történelemben. Bp., 1986, 7.

11. Tőkei Ferenc: Az ázsiai termelési mód kérdéséhez. Bp., 1975, 220, 217, 224.

12. M. P. Pavlova-Szilvanszkaja: K voproszu ob oszobenosztyjah abszoljutyizma v Rosszii. In: Isztorija SZSZSZR, 1968/4, 76; újabban. V. M. Panyejah. In: Vlaszty i reformi. Ot szamogyerzsavnoj k szovjetszkoj Rosszii. Szpb., 1996, 83–91.

13. G. V. Plehanov: Az orosz társadalmi gondolkodás története. Bevezetés. In: Az orosz történelem egyetemessége és különössége. (Szerk.: Krausz Tamás–Szvák Gyula) Bp., 1982, 149–151, 194–195.

14. Sz. M. Szolovjov: Oroszország története a legrégibb időktől. In: Az orosz történelem egyetemessége és különössége, 55.

15. Vö.: Niederhauser Emil: A történetírás története Kelet-Európában. Bp., 1995, 220–225.

16. Ezzel a problémával – amint e tanulmány néhány egyéb vonatkozásával – más összefüggésben foglalkoztam az *Oroszország helye Európában a közép- és kora újkorban* c. előadásomban is. In: Meszto Rosszii v Jevrope/The Place of Russia in Europe. Ruszisztikai Könyvek V. (Szerk.: Svák Gyula) Bp., 1999, 36–41.

17. Svák Gyula: K voproszu ob ocenke Ivana Pereszvetova. In: Studia Slavica, 1978.

18. L. részletesebben: Vásáry István: Az Arany Horda. Bp., 1986, 222–226.

19. L. H. Inalcik: The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300–1600. Worcester–London, 1973, 107.

Az „orosz feudalizmus” a szovjet korszakban

Az orosz feudalizmus fogalmának nincs óriási historiográfiai tradíciója, valójában *N. P. Pavlov-Szilvanszkij*nak köszönhetően vált közkeletűvé az orosz történetírásban a 19. század végén, de még inkább a 20. század elején.(1) És annak ellenére, hogy Pavlov-Szilvanszkijt gyakorlatilag dilettánsnak tartotta a korabeli szakma, nézetei termékenyítőleg hatottak – elsősorban az 1917 utáni történetírásra. Ez azonban már a feudalizmusfogalom zsákutcába kerülését is jelenti. Itt csak a már 1917 előtt is jelentős munkákat létrehozó *N. Rozskovot* hoznánk fel példaként, aki a század elején még tagadta az orosz feudalizmus létét, ám később egy túlon túl általános definíció segítségével már alkalmazhatónak tartotta.(2)

E tekintetben nagyobb jelentőségű *G. V. Plehanov* *Az orosz társadalmi gondolkodás története* című munkája elé írt *Bevezetés*. Ami az orosz feudalizmus problémáját illeti, Plehanov ebben egy igen sajtószerű megoldásra jut. Elismeri ugyan létét, ám csak olyan általános értelemben, hogy képes legyen abba belecsempészni a keleti despotizmus fogalmát, mint amely fejlődési specifikumának leírására jobban alkalmas. A keleti despotizmusfogalmat Plehanov egyébként nem formációelméleti alapon használja, tehát a feudalizmus egy válfaját látja benne. Ily módon problémafelvetésének az ázsiai termelési

mód marxi kategóriájához semmi köze nincs, éppen ellenkezőleg, ez esetben is az orosz történetírói hagyományból merít, hiszen szerinte Japán, Kína, Egyiptom stb. is átment a feudalizmus szakaszán.

Plehanov elveti a pavlov-szilvanszkiji „teljes egybeesés” tételét (ti. az orosz és nyugati feudalizmust), csakúgy, mint a „teljes eredetiségét”. Szerinte az orosz fejlődésnek „vannak olyan jellegzetességei, amelyek élesen elkülönítik valamennyi nyugat-európai ország fejlődési folyamatától, és a nagy keleti önkényuralmak fejlődésére emlékeztetnek...”(3)

Plehanov tehát amennyire hozzásegít az orosz feudalizmus „profilja” körüljárásához, legalább annyira járul hozzá, akaratán kívül, a feudalizmusfogalom szétrombolásához és az ázsiai termelési mód fogalmába való átcsúsztatásához.

Mindazonáltal Plehanov jó példa arra, hogy a marxisták képesek voltak a végső soron történeti problémára nem csupán politikai-ideológiai motivációktól vezérelt és nem egyszerűen prekonceptiózus, hanem a történettudomány eredményeit feldolgozó választ találni.

A 20-as években ez a helyzet megváltozik, és fokozatosan az a felfogás válik hivatalossá, amely, most már szó szerint értelmezve Pavlov-Szilvanszkij tanítását, az orosz múltban is a Nyugattal való teljes azonosságot igyekezett kimutatni. Ez a felfogás azt mondta: ha a történelmet egyetlenes törvényszerűségek mozgatják, akkor azok ugyanúgy hatnak és ugyanolyan eredményre vezetnek Oroszországban, mint a világ bármely más országában.(4)

A 20-as évek agitációs és propagandacélokat követő publicisztikájában érthető módon a politikai motivációkat hangsúlyozzák. A Pavlov-Szilvanszkij könyvét újból kiadó vezető szovjet kultúrpolitikus, történész *M. N. Pokrovszkij* például úgy veti fel a

kérdést, hogy a cárizmus alatt a múlt „sajátszerűségének” hirdetése mintegy kezességet látszott biztosítani a jövő „sajátszerűségére” nézve.(5) Érthető ezért, ha a korszakban tankönyvekként funkcionáló szintéziseiben e felfogás ellen harcot folytatott. Ez a körülmény azonban nem változtat azon a tényen, hogy számára a történettudományos probléma mindvégig megmaradt aktuális politikai kérdésnek. Mert ha jól megfigyeljük, Pokrovszkij tulajdonképpen Pavlov-Szilvanszkij megállapításait ismétli meg, természetesen eltérő frazeológiával, a saját céljai érdekében felhasználva. Ő is a 13. századtól a 16. századig terjedő időszakra alkalmazza a feudalizmus terminust, ő is szinte minden egyes momentumában teljes azonosságot fedez fel a nyugati és orosz feudalizmus között. Igaz, definíciójában megpróbálja érvényre juttatni a szociális mozzanatot, s elődjétől természetesen megkülönbözteti, hogy a gazdasági feudalizmust hangsúlyozza. Ez azonban nem zárja ki, hogy „a politikai feudalizmusban” szintén azonosságokat lásson, legfeljebb kevésbé bonyolult formákban megjelenőket Oroszországban, mint Nyugaton. Abban is megegyezik véleménye Pavlov-Szilvanszkijjal, hogy a politikai feudalizmus bukását ő szintén a centralizált állam megszületésével hozza összefüggésbe. Más kérdés, hogy az általa teremtett iskola szellemében ezt gazdasági okokkal támasztja alá és a kereskedőtöke győzelmével magyarázza. Így mintegy különálló szakaszként tárgyalja a kereskedőtöke uralmát a gazdasági feudalizmuson belül az ipari tőke, a kapitalizmus előtti időszakban. Nézetrendszerében tehát a feudalizmus nem foglal el kulcsfontosságú helyet, legalábbis a teóriája sarkkövét alkotó kereskedőtökéhez viszonyítva, amely egyébként szintén az orosz-nyugati párhuzamokat hivatott bizonyítani.(6)

Pokrovszkij révén tehát a marxista argumentációval felszerelt pavlov-szilvanszkiji felfogás lett egyeduralgoló az 1920-as évek közepén. Ez adekvát tükröződése volt a párt ideológiai politikájának, „a hadikommunizmusnak az elméletben”.(7) S bár 1927-ben már úgy értékelték, hogy a proletárdiktatúra az ideológia területén valóságos eszmei forradalmat jelentett, amely létrehozta a marxizmus diktatúráját”,(8) a tudományos közélet egy ideig mégis megtúrta még az eltérő véleményeket.

Ami speciálisan a régi orosz történelem tanulmányozását illeti – azért is, mert ezt a területet ezekben az években az új történészgeneráció igen mostohán kezelte, de az előbb említett átmeneti helyzetnek köszönhetően is –, az 1917 előtti történészek egészen az évtized végéig hallathatták hangjukat. Így egyebek között az ún. *Petrusevskij*- és az ún. *Dubrovskij*-vitán. Igaz, a középkori nyugat-európai történet régi kiváló művelőjének, *Petrusevskij*nek feudalizmuskoncepcióját az 1928 tavaszán rendezett vitaülésen többek antimarxizmussal vádolták meg, de védelmezői is akadtak. A. *Koszminkij* azzal a fonák logikával, hogy felfogása „nagyon könnyen lefordítható marxista nyelvre”.(9) *Nyeuszihin* azonban meglepő nyíltsággal elvi-módszertani síkon kezelte a kérdést: „Ha *Ricker*tről van szó, akkor minden vele kapcsolatos az ördögtől való. Viszont minden, ami *Marx*tól való, már önmagában ezért jó, nem azért, mert jó, hanem mert *Marx*tól való.”(10)

Az Sz. M. *Dubrovskij* Az „ázsiai” termelési mód, feudalizmus, jobbágyrendszer, kereskedőtöke lényegének kérdéséhez c. könyvét követő polémia hangulatilag szorosán kapcsolódott ehhez a vitához. Ekkorra már tényként kezelték az orosz feudalizmus létét, s többségében egészen a Kijevi Ruszig vissza-

vezették kialakulását. Meglepő volt viszont a bizonytalanság definíciója, kritériumai, szakaszolása, konkrét leírása terén. Sz. M. Dubrovskij szerint a feudális rendszer alapja: „A közvetlen termelők-földművesek természetes gazdaságán alapuló termelési mód, olyan gazdaságban, amelyben a természetes földművelés összekapcsolódik a háziiparral, és amelyben így szükséges és felesleges terméket hoznak létre. Utóbbit a földesúr terményjáradék formájában elvonja.” Ebből fakadnak aztán az olyan felépítményi jellegzetességei, mint a földesúrnak a parasztok feletti, földtulajdonon alapuló hatalma, mint a hatalom decentralizációja és a hierarchikus lépcsőzet az uralkodó osztályon belül. Viszont „a feudalizmusnak egyáltalán nem elengedhetetlen feltétele a nagybirtoktulajdon”.(11) Ezen a ponton már érezhető volt az eltérés a Pokrovskij-féle felfogástól, ám nem sokkal később maga Pokrovskij fogalmazott úgy, hogy csak azért őrizték meg a marxisták a feudalizmus ún. politikai kritériumait, mert a polgárok viszont csupán a gazdasági alap meglétét ismerték el. És ezen az alapon állították azt, hogy Oroszország politikai berendezkedése különbözik a Nyugatétól.(12)

A vita résztvevői csak abban értettek egyet, hogy nincs igaza Dubrovskijnak, amennyiben a jobbágyrendszert külön formációként tárgyalja. Más tekintetben rendkívül megoszlottak a vélemények. A *Malisev* azt tartotta, hogy egészen a 16. századig csak kora feudalizmusról beszélhetünk Oroszországban.(13) Az ilyen, szaktörténelmi kérdéscélpontok azonban visszhangtalanok maradtak az alapvetően ideologikus, metodológiai megközelítések túlsúlya következtében. Ez nem érthetően egy olyan szituációban, amikor a történelemszemléletet közvetlenül az aktuális politikai harcok szükségletei határozták

meg. A személyes, illetve klikkszerű hatalmi küzdelmeken és a külpolitikai érdekeken túl most elsősorban a stratégiai eltérésre utalnék: az 1920-as évek közepétől a szocializmus egy országban történő felépíthetősége, illetve a permanens forradalom elmélete polarizálta a gondolkodó társadalmat.

Ez a vita rányomta bélyegét a történelmi koncepciókra is, amelyek két szemben álló klasszikus megfogalmazása – Mihail Pokrovszkij és *Lev Trockij* nevéhez fűződik.(14) Aminek az lett a végkimenetele, hogy hatalmi szóval fölénybe került az orosz történelmi fejlődés „különös” vonásait kirekesztő pokrovszkiji irányvonal, amely azonban nem volt alkalmas a „szocializmus egy országban” elmélet történeti alátámasztására.

Ennek ismeretében nem tekinthető véletlennek, hogy a politikai oppozícióval való leszámolással párhuzamosan egyre kevesebb a szükség Pokrovszkij és a régi marxista gárda „ortodox” marxizmusára, és napirendre kerül a „nemzeti sajátosságokat” integrálni tudó (de ezzel egyben a nemzeti „önbecsülést” is növelő) új történeti koncepció megalkotása. Megszaporodtak tehát a Pokrovszkij-bírálatok,(15) majd az orosz feudalizmus elmélete is módosult. Az ún. sztálini történetírás hegemón helyzetbe kerülésével az „orosz feudalizmus” létének koncepciója a szovjet történetírás egyik axiómája, mondhatni, „szent tehene” lett. Jól érthető okokból, hiszen általa lehetett a mindenkori orosz és nyugati történelem egyenrangú voltát történetileg alátámasztani. Inentől fogva nem az volt a kérdés, hogy alkalmazható-e egyáltalán e fogalom az orosz történelem egy hosszú időszakának leírására, hanem, hogy mikortól alkalmazható. (A végpontot illetően viszonylag hamar és meglehetősen szilárd konszenzus alakult ki az 1861-es jobbágyreformot illetően, amit

természetesen színezték az oroszországi kapitalizáció „ellentmondásos” voltáról folytatott viták.)

A feudalizmus korai datálása terén a szovjet történészek gyorsan túlszárnyalták Pavlov-Szilvanszkijt, aki soha nem tartotta e fogalmat kiterjeszhetőnek a Kijevi Ruszra. *B. D. Grekov* vezetésével már az 1930-as évek elejétől kísérlet történt a kijevi állam feudális jellegének bizonyítására. Maga Grekov 1934-es cikkével kezdődően fokozatosan alakítja ki álláspontját, amelynek lényege, hogy már a 9. században jelen vannak Kijevben a feudális jellegű alávetettségi és földbirtokviszonyok.(16) Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy az 1930-as évek közepén még viták folytak a Kijevi Rusz társadalmi-gazdasági rendjének jellegéről. Voltak, akik a rabszolgatartó társadalom koncepciója mellett törtek lándzsát,(17) mások, így pl. *Sz. V. Juskov*, a korszak egyik legfigyelemreméltóbb történésze, a *prefeudalizmus* fogalmával operáltak.(18)

A prefeudalizmus-fogalom egyébként annak köszönhette népszerűségét, hogy 1936-ban publikálták *Sztálin*, *Zsdanov* és *Kirov* megjegyzéseit az új *Szovjetunió története* tankönyvről, amelyben rámutattak arra, hogy el kell különíteni egy feudalizmus előtti szakaszt az érett feudalizmus előtti orosz történetben.(19) Nem meglepő tehát, hogy az 1949–1951-ben, a *Voproszi isztorii* hasábjain lefolytatott orosz periodizációs vitában(20) a prefeudális szakaszt külön tárgyalják. Elfogadja azt Grekov is, a többiek pedig az ő véleményét fogadják el arról, hogy már a 9. századtól *kora* feudálisként kell leírni az óorosz társadalmat, miközben a 6–8. század prefeudális (pontosabban: „félpatriarchális, félfeudális”) jellegű.(21) Ezen uralkodóvá váló felfogás jelent meg a korszak összefoglaló nagy szintézisében és kézikönyveiben, és évtizedekig megőrizte tekinté-

lyét. További sorsának részletes ismertetése alól felment bennünket *A Kijevi Rusz szovjet historiográfiája* c. 1978-as mű, amely minden lényeges összetevőre kitérő, korrekt monográfia.(22) Annyit jegyeznénk meg csupán, hogy Grekovnak, a Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete igazgatójának hazánkban is nagy volt a respektje. És nem is elsősorban a koncepcióját népszerűsítő *Az orosz parasztság története a legrégebbi időkől* c. magyarra is lefordított kétkötetes munkája okán. Sokkal inkább az e sorok írója által az MTA Történettudományi Intézetének irattárában meglelt 1950-es, *A szocialista munkaversenyről a történettudományban* címmel összegezhető útmutatásának köszönhetően, amelyben lényegében önmérsékletre inti a Rákosi születésnapját a sztahanovizmus szellemében ünnepelni kívánó magyar kollégáit.(23)

A grekovi koncepció bomlásának első jelei valójában csak az 1970-es évek első felében jelentkeztek. Csupán utalunk arra – hiszen a magyar történeti irodalomban is megjelentek róla elemzések(24) –, hogy a grekovi felfogást három fő irányból támadták. *Goremikina* ismét felvetette a rabszolgatartó termelési mód problémáját,(25) *Frojanov* a prefeudális teóriát elevenítette fel, mint olyant, amely a Kijevi Rusz társadalmi-gazdasági rendjének átmeneti, a „barbár társadalmakra” jellemző jellegét a legpontosabban tükrözi,(26) míg *Cserepnyin* lényegében az „állami feudalizmus” lenini elméletéhez ment vissza, amikor a 9–11. századi óorosztörténelemben a fejedelmi(állami) földeket minősíti feudális jellegűeknek.(27)

A grekovi koncepció beágyazottságát a szovjet történetsszemléletbe jól példázza, hogy még az 1976-os, magyarul 1980-ban megjelent, összefoglaló *Szovjetunió történet* is azt írja, hogy „az óorosztu-

dális állam... az I. évezred második felében, vagyis körülbelül akkor (alakul ki), amikor a nyugat-európai feudális államok.”(28)

A Kijevi Russzal kapcsolatos viták végeredményben csak a feudalizmus genezisének problémáit, időpontját érintették, az egy Goremikina kivételével senki sem tagadta a feudális viszonyok jelenlétét. Ez a feudalizmusfelfogás a feudális nagybirtok létén és meghatározó voltán, illetve az azon alapuló gazdaságon kívüli kényszeren nyugodott. Ezt – kisebb meggyőződéssel bár, de – leggyakrabban a feudalizmus más ismérveivel is kiegészítették.(29) A feudalizmus fogalmának ilyen széles értelmezése alkalmatlanná tette a kérdés historiográfiáját a Kijevi Rusz fejlődési specifikumainak megragadására, és szükségszerűen vezetett a fentebb idézett, a nyugat-európai fejlődéssel való egyezést deklaráló nézethez.

Az orosz történelmi út különös vonásainak kimutatására nagyobb affinitást mutattak a másik kronológiai végpontot kutató történészek. Az 1960-as évek második és az 1970-es évek első felében több historiográfiai jelentőségű diszkussziót folytattak a szovjet történészek a feudalizmus kezdődő bomlásának, a kapitalista viszonyok lassú kialakulásának, illetve ezen időszak államának legfontosabb problémáiról.(30) E viták ismertetése kívül esne jelenlegi témánk keretein, néhány részletére pedig az előzőekben már kitértünk. Itt csupán annyit jegyeznénk meg, hogy metodológiai téren sokat köszönhet nekik a szovjet történetírás, ugyanis a sztálini történelemfelfogás leküzdése terén hasonló lett a jelentőségük, mint nálunk az ún. „Molnár Erik-vitának”. Hogy mégsem tudtak teljes áttörést végrehajtani, az a változó politikai klímán kívül annak is volt köszönhető, hogy a sztálini történetírás néhány

posztulátumától képteleneknek bizonyultak megszabadulni. Sokat tettek pl. az orosz abszolutizmus sajátosságainak tipológiai vizsgálata terén, de minderre a régi feudalizmuskoncepció keretein belül került sor. Az egy *Pavlova-Szilvanskaja* kivételével senki nem tette fel a közép- és kora újkori orosz fejlődés jellegének kérdését,(31) illetve mindenki a tág feudalizmusfogalmat használta. Ez pedig a fejlődés specifikumainak kimutatására – mint addig mindig az orosz történetírás történetében – alkalmatlannak bizonyult, mert a nyugati és az orosz feudalizmus azonosságának tételét indukálta.

Az 1970-es évek eleje után kedvezőtlen korszak vette kezdetét a szovjet történetírásban. Pontosabban: ismét felül kerekedik a faktográfia, ami nem kedvez a történet szemlélet megújításának. Hiába várnánk tehát ettől a historiográfiától a korszerűtlennek bizonyult vulgáris marxista interpretációk, anakronisztikusakká váló fogalmak újjakkal való felcserélését. Az orosz történelem közel ezeréves történetét továbbra is minden differenciálás nélkül a feudalizmus terminussal írják le.(32)

A szovjet korszak utolsó éveiben mindazonáltal elkezdődött a történet szemlélet lassú átalakítása. Ez a feudalizmusfogalom használatát is érintette. *L. V. Milov* 1989-ben nagy tanulmányt publikált az *Isztorija SZSZSZR c. folyóiratban Az oroszországi feudalizmus egyetemessége és különössége* címmel. Az elsősorban gazdaságtörténeti munkáiról híres történész, a moszkvai egyetem Oroszország története a feudalizmus korában tanszékének vezetője metodológiai szinten tett kísérletet az orosz feudalizmus sajátosságainak jellemzésére. Az európai feudalizmus rendszerén belül két fő vonulatot különböztetett meg. Egyrészt a nyugatit, amely a kedvezőbb természeti körülmények okán a földközösség allódiu-

mokra bomlását, a tagolt fölbirtoktulajdon- és hűbérvizonyokat és az alávetettségi viszonyokat szabályozó gazdasági eszközrendszert testesíti meg. Másrészt az orosz, amely a kedvezőtlen földrajzi tényezők eredményeként a földközösségre települő állami feudalizmust és integráns részét, a jobbágyrendszert és az autokratikus hatalmat, illetve az ennek megfelelő gazdaságon kívüli kényszer szabályozó szerepét példázza. Ilyen megközelítésben nem érthetetlen, hogy a feudalizmus modellje szempontjából Milov az orosz típust tartja a rendszer adekvát megtestesítőjének, míg a nyugat-európaiakat csak egy „mutációnak”, amely azonban világtörténelmi jelentőségre emelkedett a kapitalista viszonyok feltételeinek megteremtésével.(33)

Milov még óvakodik attól, hogy a feudalizmus orosz válfaját „állami feudalizmusnak” nevezze el, *L. V. Danyilova* azonban továbbmegy ezen az úton, és 1993-ban egy egész kötetet szerkeszt *Az állami feudalizmus rendszere Oroszországban* címmel. Ebben leszögezi: „Mivel az állam erőteljes társadalmi fejlődésre gyakorolt hatásának viszonyai között megmaradt a nagybirtok a függő parasztsággal – ami a feudalizmus mély alapja –, illetve a feudális úr tulajdona gazdaságilag az uralom és alávetettség viszonyán, a gazdaságon kívüli kényszeren keresztül realizálódott, az Oroszországban jogilag a 17. században kialakult társadalmi rendszert a feudalizmus külön típusának kell tekinteni.”(34) Ennek a 15. század végétől kezdődően kiformalódó rendszernek a fő sajátosságai a következők: „A politikai felépítmény különlegesen magas fokú aktivitása: a szinte a társadalmi-gazdasági alapot megelőző fejlődése, a feudalizmus klasszikus variánsára nem jellemző módon, a közjogi elv éles túlhatalma a magánjogi fölött, a társadalmi élet különböző szféráinak aktív

állami szabályozása és átalakítása, a vazallus viszony alattvalói viszonyba történő felgyorsult átnövés.”(35) A feudalizmusnak ezt a típusát nevezi el L. Danyilova „állami feudalizmusnak”.

Mind Milov, mind pedig Danyilova a késő középkori orosz (kora újkori egyetemes) történelem kronológiai keretében vizsgálja az orosz sajátosságokat. Mindketten a leegyszerűsítő marxista magyarázatokat óhajtják meghaladni – szintén a marxista történelemfelfogáson belül. Danyilova ennek kapcsán kitér a korábbi évtizedekben népszerűsre szert tett ázsiai termelési mód problémájára is, és a feudális típusú földtulajdon és alávetettségi viszony meglétére hivatkozva – nézetünk szerint – helyesen veti el e fogalomnak az orosz fejlődésre való alkalmazását.(36) Mindkét történész megmarad a feudalizmusfogalom használat mellett, amely esetükben már a sajátosságok kimutatására is lehetőséget teremt. Ebben az interpretációban azonban problematikus a feudalizmus genezisének, majd egész a 15. századig terjedő fejlődésének tipologizálása. Kérdéses továbbá, hogy terminológiailag értelmes-e egy alapfogalmat jelzővel – ráadásul azzal logikailag ellentétes tartalmat sugalló jelzővel – ellátni, s ezzel egy új terminust bevezetni?

Éppen az imént ismertetett koncepciók gyenge pontjaira kísérelt meg megoldást találni Sz. M. Kasztanov. Véleményét, sajnos, csak egy rövid előadás formájában fejtette ki a V. Kobrin emlékére rendezett konferencián, a felvetett kérdések azonban igen perspektivikusak. Sz. Kasztanov szintén abból indul ki, hogy N. Pavlov-Szilvanszkij párhuzamait – minden erőltettségük ellenére – érdemes tovább gondolni. Az ő általa felvonultatott történelmi hasonlóságok azonban a 14–16. századi orosz viszonyok és a Meroving-, illetve Karoling-kor között

figyelhető meg. A 15–16. században kialakult orosz államot pedig egyenesen Nagy Károly államához hasonlítja, és „kora feudális centralizált államnak” minősíti.(37) Ebben az interpretációban viszont a 16. század utáni orosz „feudalizmus” tipologizálására nem történik kísérlet, ezért Sz. Kastanov tézisét minden éleslátása ellenére sem tekinthetjük teljes körű magyarázatnak.

Ismert természetesen más megoldás is az új orosz történetírásban. A specifikus orosz fejlődés valóság-hű ábrázolásának vágya olykor nem tűri a nyugat-európai történelemre kitalált nyugat-európai eredetű fogalmakat. Túlságosan sok és minőségi az eltérés néhány történész véleménye szerint ahhoz, hogy ilyen terminusokat alkalmazzanak. Az új *Nagy orosz lexikon* pl. az orosz történelemre vonatkoztatva nem használja a feudalizmus fogalmat.(38) Így a kérdés historiográfiája visszatért a 19. századi előzményeihez.

Ezzel már valóban eljutottunk a szovjet korszak utáni orosz történetíráshoz, amelynek elemzése nem tartozik mostani témánkhoz. Ezért csak megjegyeznénk, hogy a mai orosz történészek többsége nem osztja e szkeptikus álláspontot. Erről személyesen is meggyőződhettem, amikor 1998. október 8-án részt vehettem az Orosz Tudományos Akadémia Oroszország Története Intézetében megrendezett vitaülésen. A rendezvény egyetlen napirendi pontja a jelen sorok szerzője *Otrombaság-e „orosz feudalizmusról” beszélni?* c. előadásának vitája volt. Az itt elhangzott vélemények egyben az orosz történetírás utolsó diszkusszióját testesítették meg e témában, nem funkciótlan tehát rövid felidézésük.

A legnagyobb ívű hozzászólás *V. Nazarov* nevéhez fűződött: „Hogyan képzeljük el mondjuk a feudális és az állami tulajdon problémáját a korai sza-

kaszban, vagy a fejlett feudalizmus első szakaszában? Ez elsősorban a *kormlenyije*, az adószedési jog javadalmazásának intézményét jelenti, amely megvolt egyébként Franciaországban is, széleskörűen alkalmazták a skandináv országokban és bizony Magyarországon meg egy sor más országban is, legalábbis a 15. századig. Ennek a hierarchikusan felépített hűbéri intézménynek a megléte igen fontos mutatója a tulajdonviszonyoknak.

Ugyanis, hogy megint marxista módon fejezzük ki magunkat, ez tulajdonképpen egy hűbérbirtok adó formájában. Az adószedési jog átruházása keresztül-kálózva a társadalmi kapcsolatok egész körét, és a, bármely szerény méretekben is, de létező *voicsina* típusú feudális nagybirtok meglétének körülményei között ez az intézmény az oroszországi feudalizmus egy fontos tipológiai sajátossága, amely sok évszázadon át, de legalább a 14–15. század fordulójáig alapját képezte az oroszországi elit alapvető része fenntartásának és újratermelésének.

Én ezért úgy gondolom, hogy egyszerűen alap nélküliek voltak a 60-as évek divatos vitái az ázsiai termelési mód szerepéről az orosz fejlődésben. Ázsiai termelési mód szerintem nem is létezik. Elő-Ázsia, Kína meg Délkelet-Ázsia – az »két nagy különbség«, amint Odesszában mondják...

Akárhogy ítéljük is meg a Batu kán utáni Oroszország történetének egyes momentumait, a legfelsőbb hatalom és a nemesség ellentmondásos viszonyát, ez egy agrárország, amelyben a szántóföldi mezőgazdaság az uralkodó termelési ág. Azonfelül Oroszországban létezett az örökletes nagybirtok, így a *kormlenyije* formájában megjelenő örökletes állami tulajdon, és végül kialakult örökletes elit. Az adott időpontban a feudális hierarchiának kétségtelesen sokkal kevesebb lépcsőfoka létezett, mint

mondjuk Franciaországban. De például érvényes volt Oroszországban is »az én vazallusom vazallusa – nem az én vazallusom« elv. A 13–15. században az orosz társadalmat is át- meg átfönték a különböző szerződéses viszonyok a nagyfejedelmek, továbbá a fejedelmek és a szolgáló fejedelmek között. Szerződések jöttek létre az egyes fejedelmek között és a kor oroszországi elitjének olyan rétegei között, amelyeket a források *bojároknak* és *szabad szolgálóknak* vagy *bojároknak* és *bojárfiaknak* neveznek. Ha nem realizálódtak is mindig teljes mértékben, de azért ezek is szerződéses kapcsolatok voltak.

Ezért én tehát azt gondolom: arról beszélni, hogy Oroszországban sem gazdasági, sem politikai formájában nem volt feudalizmus – rossz modorra vall, mint ahogy az előadó helyesen megjegyezte. A helyes álláspont és jó modorra vall viszont feltételezni, hogy Oroszországban is volt feudalizmus – egy orosz feudalizmus. Ez a nagy választék egy különleges modellje, a feudalizmus nagy európai legyezőjének egyik szárnya, ami bizony erősen különbözik a franciától.”(39)

Sz. *Kastanov* az előadó Pavlov-Szilvanszkij kapcsán kifejtett gondolataihoz kapcsolódott: „Azt szeretném mondani, hogy az előadás igen érdekes kérdéseket vetett fel. Különösen megragadta figyelmemet az az észrevétel, hogy Pavlov-Szilvanszkij nem az egymásnak megfelelő korszakokat vetette egybe. Vagyis tipológiailag egymáshoz közel álló, de időrendben eltérő korszakokat. Például amikor megjelent az *immunitásokról* szóló munkája, *Szergejevics* azt írta vele kapcsolatban: az immunitások megelőzték még a feudalizmust is.

Ez egy nyugati álláspont, mivel ott, a nyugati történetírásban ezeket az immunitásokat – a *Merovingokéit* meg a *Karolingokéit* – egyáltalán nem tartják

»feudálisoknak«, mint ahogyan mi. A feudalizmus az ő fogalmaik szerint csak a 9. század végétől kezdődik. Mindaz, ami az ezt megelőző rendszerben történt – és ami annyira hasonlít a mi 14–15. századunkra – az szerintük még nem volt feudalizmus. Emlékszem *Ju. L. Besszmertnij* cikkére, amely engem éppen azért döbbsentett meg, mert a 14–15. század Franciaországát ugyanennek a kornak az Oroszországgal hasonlítja össze. Franciaország akkor túl volt már az úgynevezett »feudális széttagoltság« állapotán, már amit az persze Nyugaton jelentett: hogy a helyi földbirtokosok grófok lettek, az apátságok urai meg afféle kiskirályok. Márpedig Oroszországban semmi ilyesmi nem volt! Mint ahogy a 14–15. század Franciaországában sem volt *kormlenyije*, hanem egyszerűen csak adták-vették a hivatalokat. Ezek szerintem teljesen különböző korszakok, és metodológiailag teljesen helytelen a 14–15. század Franciaországát ugyanannak a kornak az Oroszországgal egybevetni. Annak a kornak az Oroszországot a Merovingok és a korai Karolingok Franciaországával lehet összehasonlítani...

Azok, akik azt állítják, hogy Oroszországban nem volt feudalizmus, szerintem tulajdonképp kétségesen teszik magának a feudalizmusfogalomnak a tartalmát. Az előadás végén egy kompromisszumos megoldást hallottunk, amely a »gazdasági feudalizmus« fogalmán alapul. Igazol tehát egy marxista koncepciót, amely annyira nem divatos ma, de amelyet – legalább a feudalizmus vonatkozásában – ezek szerint nem lehet megcáfolni mégsem. A proletáriátus diktatúráját el lehet vetni, de a *Tőke* III. kötete 47. fejezetében leírt feudális tulajdonformák létét nem lehet cáfolni.”(40)

Amíg a polémia résztvevői között a feudalizmusfogalom használata kérdésében konszenzus volt,

addig a kialakulásának idejét és ismérveit tekintve vita bontakozott ki. *V. Kucskin* pl. a feudális rend kialakulásának a nyugatihoz hasonló folyamata és viszonylag korai datálása mellett tört lándzsát: „Ha jól megvizsgáljuk ezt a 12. századi történetet, azonnal felfedezhetjük benne az akkori társadalmi rendszer alapelemének, a hűbértartásnak a meglétét. A Kijevi Fejedelemség egyes részeit odaadták egy fejedelemnek, aki így a kijevi fejedelem vazallusává vált: hűbérurának fogadta el őt, és köteles volt megvédeni az ellenségtől mind a neki adományozott területet, mind a Kijevi Fejedelemség egészét. Ugyanazokat a hűbéri viszonyokat látjuk tehát magunk előtt, mint Nyugat-Európában... Ha a feudalizmusnak mint rendszernek a stádiumait nézzük, vajon korainak vagy késeinek tekintendő-e ez a szervezet? Alighanem – igen korainak. Nem is annyira Franciaországban találunk rá példákat, mint Angliában. A középkori Anglia már nem rabszolgatartó, hanem feudális ország. És Óroszország társadalmi berendezkedésének egyes elemei határozott azonosságot mutatnak az angliaiakkal. Ez az orosz feudalizmus meglétét bizonyítja. Kiderül, hogy a középkori társadalmak itt Európában nagyon is pontosan leírható közös törvényszerűségek alapján működtek. Arról van csupán szó, hogy ezek a különböző országokban különböző időben léptek működésbe.”(41)

A. *Nazarenko* még Kucskinnál is határozottabban érvelt az orosz feudalizmus korai kialakulása mellett: „Ha az orosz középkorban csak egyfajta szempontot – mondjuk az immunitást – veszünk figyelembe, akkor valóban vagy 700 éves elmaradást konstatálhatunk Nyugat-Európától. Ha az állami és a magánokleveleket külön-külön vizsgáljuk, akkor azonban egy egészen más képet kapunk. Ha pedig még egy másik mutatót veszünk, nem mondom,

hogy ez kevésbé jelentős a feudalizmus gazdasági és társadalmi rendszere szempontjából, szóval mondjuk a seniorátus, mint politikai intézménynek a kialakulását, akkor azt látjuk, hogy a 11–12. századi orosz feudalizmus nagyjából a nyugat-európai Karoling-korszakkal szinkronizál. Szóval 700 év különbség nem jön ki sehogyan sem. Más és más mutatóknál ugyanilyen kronológiai ingadozás lesz tapasztalható.

Miért mondom mindezt? Mindenekelőtt azért, hogy amikor elkezdjük hasonlítani egymáshoz az európai, a régi orosz vagy más egyéb feudalizmust, nem ártana meghatározni előbb azokat a mutatókat, amelyeknek alapján az összehasonlítást végezzük. Megindokolni egyben azt is, hogy miért éppen ezeket a mutatókat választottuk ki. Vagyis, hogy melyek ezek közül a lényegesek, a meghatározók, és melyek a másodrendűek.

Másodszor pedig már az összehasonlítás mutatóinak kiválasztásában mutatkozó elvi nézeteltérések is arra utalnak, hogy a feudalizmusnak itt nem más-más fokáról, hanem más-más modelljéről van szó. Az intézmények ugyanazok, a kronológia pedig egészen más. A régi orosz társadalom intézményei feudálisnak látszanak, de kifejlődésük időrendje az orosz társadalmon belül nem felel meg például a francia modellnek. Ez arra utal, hogy egy egészen másfajta feudalizmus ez, nem egyszerűen egy másik társadalmi-gazdasági modell, vagy az »élenjáró modelltől« erősen lemaradt feudalizmus.”(42)

Az elnöklő *Ju. Tyihonov* a vitát a következő megállapítással zárta le: „Nem szabad bezárkózzunk csak a mi hazánk határai közé!... Veszem a bátorságot, hogy kijelentsem: Oroszország és Európa más országai társadalmi rendje minden különbözőségének és sokféleségének elismerése mellett igenis

lehet és kell beszélni a feudalizmusról Oroszországban. Azt hiszem, ez mai ülésünk általános végkövetkeztetése.”(43)

A vita természetesen nemcsak azt bizonyította, hogy a feudalizmusfogalom még mindig univerzális használatú az orosz történetírásban. Megmutatta azt is, hogy a tág értelemben történő alkalmazása – amennyiben nem mutatunk rá a konkrét történelmi sajátosságokra – továbbra is alkalmassá teszi a regionális különbségek egybe mosására, a különböző minőségek egymásba csúsztatására.

* * *

Az elmondottak ellenére sem tartjuk indokoltnak, hogy a Pavlov-Szilvanszkij által bevezetett fogalmat negligáljuk. Csak azért, mert a szovjet történetírás teljesen hiteltelenné tette a végletekig abszolutizált formában és eszközökkel történt „népszerűsítése” révén, és a mai történettudománytól sem teljesen idegenek ezek a módszerek. A vita logikája kétségkívül ezt diktálná. Ám, ha elfogulatlanul tekintünk e fogalomra, és megszabadítjuk abszurd vonásaitól, akkor olyan könnyen mégsem számúzhető a történettudomány lomtárába. Feltéve, természetesen, hogy valamilyen fogalommal le akarjuk írni az orosz történelem egy hosszú időszakát. És ha figyelembe vesszük, hogy a tankönyvekből ismert ún. „klasszikus feudalizmus” valójában csak Észak-Franciaországban létezett. Ehhez képest valamennyi ország feudalizmusa lényeges sajátosságokat mutat – ahogy kelet felé haladunk, úgy egyre számszabtabbat.

A kérdés természetesen az, hogy ezek a különbségek mikor válnak minőségiékké és jobban leírhatókká a „keleti despotizmus” vagy az „ázsiai terme-

lési mód” fogalmaival. Felfogásunk szerint az orosz fejlődés lényegét tekintve különbözik pl. a sok rokon vonást felmutató török berendezkedéstől, hiszen ott a 18. század előtt nem alakult ki földesúri osztály és nagybirtok. Még jelentősebb az öntözéses társadalmakra bevezetett „ázsiai termelési mód” fogalmával leírt kínai fejlődéshez képesti különbség. (44) Bár az orosz fejlődés egy jelentős szakaszára is jellemző a kétpólusúság tendenciája, az azonban elvitathatatlan, hogy a cár és a parasztok két pólusa között jelentős társadalmi szerepet kapott a világi földesúri osztály is. Ugyanakkor akárcsak nyugatabbra, Oroszországban is kialakult és sokáig a társadalmi-gazdasági rend alapját képezte a kettős szerkezetű – a majorságból és az önálló paraszti birtokokból álló – feudális nagybirtok, és ezen a birtokon gazdaságon kívüli kényszerrel munkára fogott parasztok dolgoztak.(45)

E feudalizmusfogalom – amelynek tartalmát illetően az újabb magyar történettudományban konszenzus látszik kibontakozni(46) – természetesen, tágabb, mint a politikai, társadalmi-politikai meghatározottságú feudalizmusfogalmak, amelyek pl. a hűbéri hierarchia vagy a politikai széttagoltság kritériumait tekintik meghatározóknak. E szűkítő fogalomhasználat azonban az európai történelem egy egész korszakából mintegy kizárná az európai népek egy jelentős csoportját, miközben azok társadalmi-politikai berendezkedése jelentős hasonlóságot mutat. Az általunk javasolt, tágabb, feudalizmusfogalom ugyanakkor alkalmas arra, hogy az európai fejlődést elkülönítse az ázsiaitól.

A különböző történelmi minőségek összemosásának metodológiai veszélye a tág fogalomhasználat esetén, természetesen, fokozottan fennáll. Ezt úgy kerülhetjük el, hogy az általános fogalomhasznála-

ton belül mindig különös hangsúlyt helyezünk a specifikumokra a konkrét leírás folyamán. Ezáltal egyik oldalon világosan elkülönül egymástól, mondjuk, az angol és az orosz feudalizmus, a másik oldalon viszont nem kerül egymás mellé a középkori orosz és az újkori tádzsik történelem. Történelemtől lévén szó, lényeges ugyanakkor a kronológia is. A nyugati és az orosz történelem összehasonlítása során sok metodológiai hibától kímélte volna magát a történetírás, ha a minőségi-strukturális hasonlóságokat nem kívánta volna időbeli egybeesésnek is tekinteni. Ha pl. Pavlov-Szilvanszkijig visszamegyünk, ott valójában azt látjuk – vele ellentétben –, hogy a hasonlóságok a nyugati kora feudalizmus és a 14–16. századi orosz viszonyok között állnak fent.

Ez azt jelenti, hogy az egyetemes történeti kora újkor idején lelhetőek fel orosz földön az európai kora feudalizmus jellegzetességei: a szabad parasztok és a rabszolga jogállású elemek nagy száma, a világi földbirtok viszonylagos jelentéktelensége, az állami földtulajdon túlsúlya, az uralkodó patrimonialis hatalma. Ezek az archaikus társadalmi viszonyok jellemzők Oroszországra egészen a 17. század közepéig, az örökös jobbágyság rendszerének kodifikálásáig. Nincs okunk tehát nem feudális jellegűnek tartani a középkori orosz fejlődést, annak egészen 1649-ig tartó szakaszát azonban kora feudális típusúnak kell tekintenünk.

JEGYZETEK

1. Az „orosz feudalizmus” problémájával s azon belül is N. P. Pavlov-Szilvanszkij munkásságával már többször foglalkoztam. Vö. pl. Moszkóvia és a Nyugat. Bp., 1988, 165–175.

2. N. Rozskov: Russzkaja isztorija v szravnyityelno-isztoricseszkom oszvescsenyii t. 2. M., 1922, 284–285, 286–287.

3. G. Plehanov: Az orosz társadalmi gondolkodás története. Bevezetés. In: Az orosz történelem egyetemessége és különössége. Szöveggyűjtemény. (Szerk.: Krausz Tamás–Szvák Gyula) Bp., 1982, 149, 151, 194–195.

4. A 20-as évek történelmi gondolkodásának részletesebb jellemzése alól mentesít minket Krausz Tamás kandidátusi disszertációja. (Az orosz-szovjet történelmi gondolkodás a 20-as években [Az „orosz történelmi fejlődés sajátosságai“].) Bp., 1981.

5. N. P. Pavlov-Szilvanszkij: Feodalizm v Drevnyej Ruszi, 4.

6. Itt csupán M. Pokrovskij: Russzkaja isztorija v szamom szssatom ocserke. M.–L., 1928, 29–31. c. munkájára hivatkozunk.

7. Krausz Tamás: i. m., 103.

8. I. m., 102.

9. Gyiszpüt o knyige D. M. Petrusevskovo. In: Isztorikmarksziszt, 1928/8, 94.

10. I. m., 99.

11. Sz. M. Dubrovskij: K voproszu o szuscnsosztji „aziatszkovo” szposzoba proizvodstva, feodalizma, kreposztnyicsesztva i torgovovo kapitala. M., 1929, 63–64.

12. M. N. Pokrovskij: O russzkom feodalizme, proiszhozsyenyii i haraktyere abszoljutyizma v Rosszii. In: Borba klaszszov, 1931/2, 82.

13. Szpornije voproszi metodologii isztorii. (Gyiszkusszija ob obszcsesztvennih formacijah.) L., 1930, 53., ill. A. Malisev: K voproszu o szuscnsosztji kreposztново hozjajsztva. In: Kreposztznaja Rosszija, L., 1930, 37.

14. A vitába Pokrovskij és Trockij néhány eredeti, a *Szöveggyűjteményben*... publikált írása enged bepillantást. A polémiával részletesen foglalkozik Krausz Tamás: Pokrovskij és az orosz abszolutizmus vitája a 20-as években. In: Történelmi Szemle, 1980/4.

15. A két, a történelmi irodalomban „Anti-Pokrovskij-nak” nevezett tanulmánykötet 1939–1940-ben már a Pokrovskiji-iskolával való leszámolást demonstrálta. Vö.: Protiv isztoricseszkoj koncepcii M. N. Pokrovskovo. 1. rész. M.–L., 1939; Protiv antyimarkszisztszkoj koncepcii M. N. Pokrovskovo. 2. rész. M.–L., 1940.

16. Vö.: B. D. Grekov: Ocserki po isztorii feodalizma v Rosszii. In: IGAIMK, t. 72, 1934; Uő.: Feodalnije odnosenyija v Kijevszkom goszdarsztve. M.–L., 1935; Uő.: Kijevszkaja Rusz. M.–L., 1939.

17. Vö.: Szovjetszkaja isztoriografija Kijevszkoj Ruszi. L., 1978, 94.

18. Vö.: Sz. V. Juskov: Ocserki po isztorii feodalizma v Kijevszkoj Ruszi. M.–L., 1939.

19. Szovjetszkaja isztoriografija Kijevszkoj Ruszi, 132.

20. Bartha Antal: Oroszország feudalizmus kori történetének periodizációs problémái a Voproszi Isztorii 1945–1962-es évfolyamainak hasábjain. In: Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról. Bp., 1968, 44–69.

21. Szovjetszkaja isztoriografija Kijevszkoj Ruszi, 135–136.

22. L. 40. lj.

23. B. D. Grekov akadémikus útmutatása a magyar történészek számára. A szocialista munkaversenyéről. (1950, kézirat)

24. Vö.: Font Márta: Napjaink szovjet történetírása a középkori Kijevi Állam jellegéről. In: Világtörténet, 1989/4, 86–91.

25. Vö.: V. I. Goremikina: K probleme isztorii dokapitaliszticzeszkij obscsesztv (na matyeriale Drevnyej Ruszi). Minszk, 1970.

26. Vö.: I. Ja. Frojanov: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-ekonomicszeszkij isztorii. L., 1974.

27. Vö.: L. V. Cserepnjin: Rusz. Szpornije voproszi isztorii feodalnoj zemelnoj szobsztvennosztji v IX–XV vv. In: Putyi razvityija feodalizma. M., 1972.

28. A Szovjetunió története, t. I. Bp., 1980, 30.

29. A Szovjetunió története c. mű pl. a következő definíciót adja: „Marx a termelési szerszámokkal és saját gazdagsággal rendelkező dolgozók elnyomásán alapuló társadalmi viszonyokat feudális viszonyoknak nevezte.” (A Szovjetunió története, 30.)

30. Vö.: M. V. Nyecsckina: O „voszhodjascsej” i „nyiszhodjascsej” sztagyijah feodalnoj formacii. In: Voproszi isztorii, 1958/7; Perehod ot feodalizma k kapitalizmu v Rosszii. Matyeriali Vseszojuznoj gyiszkusszii. M., 1969. Az ún. orosz abszolutizmusvita összefoglalását l. Horváth Attila: Viták a

szovjet történetírásban az orosz abszolutizmus kérdéseiről. In: Világtörténet, 1981/4.

31. M. P. Pavlova-Szilvanskaja: K voproszu ob oszobennosztijah abszoljutyizma v Rosszii. In: Isztorija SZSZSZR, 1968/4, 76.

32. A Cserepnyin akadémikus emlékére kiadott és a kazárokától a 19. század közepéig terjedő problémákról 1987-ben kiadott tanulmánykötet pl. A feudalizmus Oroszországban összefoglaló címet viseli. (Feodalizm v Rosszii. M., 1987.)

33. L. V. Milov: Obscseje i oszobennoje Rosszijszkovo feodalizma (Posztanovka problemi). In: Isztorija SZSZSZR, 1989/2, 61–62.

34. L. V. Danyilova: Sztanovlenyije szisztymi goszudarsztvenno feodalizma v Rosszii: pricsini, szledszvija. In: Szisztyma goszudarsztvenno feodalizma v Rosszii, t. I. M., 1993, 40.

35. L. V. Danyilova: K voproszu o ponjatyii „goszudarsztvennij feodalizm”. In: i.m., 3.

36. A nyugati szakirodalomban többen is foglalkoztak az „ázsiai termelési mód” fogalmának oroszországi kiterjesztése problémájával. Vö.: K. Wittfogel: Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power. New Haven, 1959, 260–262.; S. Baron: Feudalism or the Asiatic Mode of Production: Alternative Marxist Interpretations of Russian History. In: Muscovite Russia, London, 1980; magyarul: Tókei Ferenc: Az ázsiai termelési mód új vitájához. In: Az ázsiai termelési mód kérdéséhez. Bp., 1975.

37. Sz. M. Kastanov: O type Russzkovo goszudarsztva v XIV–XVI vv. In: Cstyenyija pamjatyi V.B. Kobrina. Problemi otyecsesztvennoj isztorii i kulturi perioda feodalizma. M., 1992, 91.

38. Bolsoj Enciklopegyicseszki Szlovar. (Főszerk.: A. M. Prohorov) M.–Szpb., 1997, 1270.

39. A. D. Nazarov In: Sztyenogramma zaszedanyija naucsno-proizvodsztennoj szekcii Ucsenovo Szovjeta IRI RAN po isztorii Rosszii do XX veka 8 oktyabrja 1998 goda. M., 22–24.

40. Sz. M. Kastanov: i.m., 25–26.

41. V. A. Kucskin: i.m., 36–38.

42. A. V. Nazarenko: i.m., 41–42.

43. Ju. A. Tyihonov: i.m., 47–48.

44. Vö.: Szvák Gyula: A középkori Oroszország helye Európában. In: Rubicon, 1999/3.

45. Részletesebben foglalkozom e kérdéssel A Moszkvai Oroszország története c. munkában. Bp., 1997, 9–34.

46. Kristó Gyula összefoglaló művében (Magyarország története, 895–1301. Bp., 1998) a következő megállapítást teszi: „Amennyiben a feudalizmuson olyan, a föld magántulajdonán alapuló berendezkedést, uralmi rendet értünk, amit az uradalmi rendszer is kifejez, a feudalizmus (illetve a különböző főnevek elé tett »feudális« jelzők) használata nem kifogásolható.” (149. o.)

II. A történelmi erőszak apológiájáról

Még egyszer Iván Groznij historiográfiájáról

IV. Iván és azon belül is uralkodásának legvitatottabb periódusa, az *opricsnyina* kutatása nagy hagyományokra megy vissza az orosz historiográfiában. Már a szovjet korszakban is olyan klasszikus alkotások születtek róla, mint *Veszelovszkij*, *Zimin* és *Szkrinnikov* művei. Ezek a művek éppen tényközpontúsággal emelkedtek ki az adott időszak szovjet historiográfiájából, míg frazeológiájukban sokszor megőrizték az adott kor „kötelező” fordulatait, és mindig óvakodtak attól, hogy történet szemléleti általánosításokat tegyenek.

E tekintetben hozott elsősorban változást a rendszerváltozás időszaka, amelynek az első komolyabb jele *Kobrin* Iván Groznijről szóló népszerű formában megírt életrajza volt. Ez a „Moszkvai munkás” kiadónál jelent meg – gondolhatnánk, hogy e tény minősíti is. A legkevésbé sem. Tetten érhető ugyan benne a plebejus pátosz, amikor pl. így kiált fel: „Mit érdekel bennünket az elnyomók nyomorúsága?”,⁽¹⁾ ám még ezt a kérdést is érdemi módon válaszolja meg. Összességében azonban a szovjet történetírásban addig példátlan módon szembe néz a IV. Iván kapcsán felmerülő valamennyi történet szemléleti problémával. Kijelenti pl., hogy „Iván cár nem csupán kegyetlen uralkodó volt, de szadista is, aki élvezetet lelt áldozatai halálában és szenvedéseiben”.⁽²⁾ S annak ellenére, hogy a cárt a „pszichikai

normáktól eltérő” személyiségnek tartotta, kísérletet tett az opricsnyina-időszak történéseinek racionális interpretálására. Ennek kapcsán arra a következtetésre jutott, hogy az opricsnyina objektíve a részfejedelemségek, az orosz egyház, valamint a függetlenségi hagyományait mélyen őrző Novgorod ellen irányult – amivel egyébként nem tért el tanára, A. A. Zimin felfogásától. Sőt még a következő sarkos értékeléstől sem riadt vissza: „Iván cár szándékaitól és reményeitől függetlenül az opricsnyina elősegítette a centralizációt, objektíve a részfejedelmi korszak maradványai ellen irányult.”(3) Mindezek ellenére, írja, „az ember nyelve sem engedelmeskedne, ha ezért progresszívnek kellene mondani”.(4)

V. Kobrin ezzel a paradoxonával lényegileg lépett túl mesterén, mivel gondolkodásába beépítette az *alternatív fejlődést*, mint az értékelés egyik alapotívumát. „Csak az az igaz út a történelemben is, amely a legkevesebb kitérővel és emberi áldozattal jár”(5) – fogalmazza meg szinte *ars poeticaszerűen* felfogását Kobrin, és bizonyítja, hogy IV. Iván szakított a Kiválasztottak Tanácsa azon politikájával, amely lassan, de határozottan haladt a centralizáció útján. A rettenetes cár a véres opricsnyinát választotta, amely a despotikus monarchia kialakulásához vezetett. Nem eleve elrendeltetészerűen, ám szükségszerű negatív következményekkel. Kobrin az opricsnyina talán leglényegesebb kárhozatos, évszázados eredményének a jobbágyrendszer kialakulását és a hatalom „ázsiai vadságát” tartja. Már ez elég lenne IV. Iván politikája negatív értékeléséhez, Kobrin azonban nem tudja megállni, és elővesz egy, az orosz történészek kelléktárából nagyon régóta hiányzó érvet: „Amorális tettek nem vezethetnek progresszív eredményekre.”(6)

Nem állíthatjuk, hogy a történész közvélemény

nem ismerte fel azonnal V. Kobrin szakítását a szovjet történetírás rossz beidegződéseitől. Ebből azonban csak *Lur'e* eszmefuttatását ragadom ki, mely szerint a „cél szentesíti az eszközt” tézis nemcsak egyszerűen amorális, de tudománytalan is. *Lur'e* itt nem ok nélkül Dosztojevszkijt idézi, aki szerint az egész világ harmóniája nem ér meg egy gyermeki könnycseppet, de aki gond nélkül szólított fel a törökök gyilkolására az 1877/78-as háborúban. Mindennek ellenére a recenzió is szolidáris Kobrin más helyütt kissé finomított megállapításával, mely szerint az eszközök megváltoztatják a célt, amint az IV. Iván politikájának esetében is történt.(7)

Érdekes még *A. L. Horoskevics* – *A. A. Zimin*nek szintén közeli munkatársa – véleménye, aki túlzásnak tekinti Kobrin küzdelmét mindenfajta tiranusok ellen, szerinte amíg Kobrin néhány elődje IV. Ivánt pozitív analógiaként használta, addig ő csak az előjelet változtatta meg. Ennek ellenére helyénvalónak tartja az ismertetett könyv azon kísérletét, hogy felélessze a morális elvet a történelem tanulmányozásában.(8)

V. B. Kobrin következő – *A. L. Jurganowal* együtt írt – tanulmánya már korai halála után látott napvilágot. Az új történész generáció egyik tehetséges képviselőjével közös cikke abban az értelemben is vállalkozó szellemét dicséri, hogy felveti a *despotikus autokrácia*, mint a középkori orosz fejlődést jellemző specifikus jelenség problémáját. Eszmefuttatásának lényege, hogy az orosz centralizáció során, a nyugati gyakorlattól eltérően, nem a vazallusi, hanem az alattvalói-miniszteriális viszonyon keresztül vezetett az út az állami alávetettségig.(9) Tipológiai értelemben a despotikus autokrácia orosz változatát a bizánci modellhez vélik közelállónak, és felvetik a szovjet historiográfia mindenkori kérdésfelvetéseit

meghaladva, hogy ezt a fajta centralizációt lehet-e egyáltalán hasznosnak tekinteni az ország további fejlődése szempontjából.(10)

Az A. A. Zimin emlékének szentelt 1990-es konferencián több előadó is foglalkozott az opricsnyina problémájával, ám leginkább csak kritikus hangvételekkel tűntek ki. Historiográfiai értelemben nem sokkal ezután, de már a Szovjetunió felbomlását követően jelentkezett R. G. Szkrinnyikov is új monográfiájával. E nagyszabású munka lényegét tekintve az 1960-as években megjelent opricsnyinakutatásainak új kiadása. Szerkezetében, néhol frazeológiájában és arányaiban ugyan különbözik tőlük, ám felhasznált forrásaiban és koncepciójában lényegében változatlan. Igyekszik ugyanakkor az eltelt időszak szakirodalmát beépíteni, s reagálni az időközben megfogalmazott új nézetekre, kritikákra.

Továbbra is kitart azon elképzelése mellett, hogy az opricsnyina eredetileg a szuzdali arisztokrácia ellen irányult, de már fennállásának második évétől kezdve nem szabályozta egységes politikai irányvonal, majd hamarosan az esztelen terror uralta el, s 1572-ben meg kellett szüntetni.(11) Ezzel egyúttal elvetette A. Zimin, V. Kobrin, *D. Al'sic* ettől eltérő érveléseit.

Konkcionális értelemben új elemnek tekinthető, hogy R. G. Szkrinnyikov nagy jelentőséget tulajdonít orosz földön is a nyugati társadalmakat meghatározó szerződéses-jogi viszonyoknak. E tekintetben a történetírói tradícióknak megfelelően Novgorodot hozza fel pozitív példaként, és Novgorod Moszkva általi bekebelezését Oroszország politikai fejlődésében fordulópontnak értékeli.(12) Óvatos formában tehát ő is az alternatívák meglétét hangsúlyozza a korabeli orosz történelemben. És nemcsak a 15. században, de még a 16. század közepén

is. Ez esetben Kurbszkij herceg ismert leveleinek „demokratikus” jellegére utal, amely szerinte azt bizonyítja, hogy létezett más elképzelés is az orosz állam berendezkedéséről, mint a IV. Iván-féle autokratikus modell. R. G. Szkrinnyikov úgy tartja, hogy éppen a fejedelmi leszármazottak és a bojárok lehettek volna az ellensúlyai a „moszkvai típusú” centralizációnak, IV. Iván despotizmusának.(13)

R. G. Szkrinnyikov nem hagy kétséget az opricsnyina kárhuzatos következményeit illetően: „Az orosz társadalomra gyakorolt demoralizáló hatását tekintve e terrort csak a tatár igával rokoníthatjuk.”(14) Még jelentősebb az a negatívuma, hogy „mivel az autokrácia a terror körülményei között született meg, hosszú időre meghatározta a kialakuló politikai szisztémát”.(15)

R. G. Szkrinnyikov a rá jellemző tényközpontú feldolgozási mód keretei között általában óvakodni szokott a filozófiai szintű általánosításoktól. Itt a leglényegesebb, hogy az arisztokrácia központi hatalommal szembeni ellenséges viszonyulásának szakállas teóriáját egy váratlan fordulattal visszajára fordította, mintegy előjelet váltott. Ezzel megszületett a „reakciós bojárok” formula helyett az objektíve „reakciós állam” tézise. Érdeemes ezt tovább gondolni olyan formában, hogy pontosítjuk: valójában az orosz állam „moszkvai típusú centralizációja”, „autokratikus volta” vagy „despotizmusa”, néhan alkalában az egyeduralmi forma miatt emelünk történelmi kifogást

A szovjet történetírás utolsó, kétségkívül az átmenetiség bélyegét magán viselő, a régi kereteket már-már szétfeszítő évtizedének eredményeit lett volna hivatott a 90-es évek háromkötetes *Oroszország története* c. műve szintetizálni – vagy megcáfolni. Az opricsnyináról szóló fejezetet író *V. D. Nazarov* nem

annyira a korábbi felfogások összefoglalását, hanem saját interpretációját adta. Végső értékelése ugyan már az új idők szóhasználatát tükrözi, ám lényegét tekintve új gondolatot nem tartalmaz: „Történelmi perspektívában IV. Iván uralkodásának második fele – az olyan autokratikus monarchia véres cikcakkja, amely totalitárius-elnyomó rendszerben él.”(16)

Kétségtelenül eredetibbnek minősíthető L. V. Panyejah koncepciója az ugyancsak 1996-os *Hatalom és reformok* című kötetben. Annak ellenére elmondhatjuk ezt, hogy Panyejah teljes egészében elfogadja és megismétli A. A. Zimin opricsnyinafelfogását. (17) Ez azonban nem zavarja abban, hogy mindebből teljesen eltérő elméleti következtetést vonjon le az opricsnyina történelmi jelentőségére vonatkozóan. Szerinte ugyanis az „opricsnyina az autokrácia despotikus formájának kialakulását hozza”, és felfedezni véli az 1560-as, 1570-es években a keleti despotizmus számos „szubjektív” és „objektív” ismérvét. A leglényegesebb eltérést a klasszikus despótiáktól abban látja, hogy az orosz cári hatalom összességében mégis igen gyenge, „bár végtelenül kegyetlen” volt.(18) Panyejah teoretizáló fejtegetéseinek kétségtelen gyengesége, hogy sem a kutatásban, sem a historiográfiai elemzésben nem törekedett még csak reprezentatív teljességre sem. A keleti despotizmusra vonatkozó – néhány szerzőtől előcítált, sporadikus – megjegyzések ezért meglehetősen absztraktak, bizonyítatlanok maradtak. Ugyanígy igencsak életszerűtlennek hat az egyfelől gyenge, másfelől erős despotikus hatalomra vonatkozó elmélete is.

Az új idők szavát az új generáció képviselője, A. L. Jurganov sokkal dokumentáltabban hallatta. Monográfiájának egyik kulcsfontosságú fejezete az Utolsó Ítélet helyét vizsgálja a korabeli orosz gondolko-

dásban. Ennek kapcsán tér ki az opricsnyina problematikájára, mintegy eszkatologikus értelmet kölcsönözve neki. Ezzel tudatosan szakít az addigi történetírói tradíciókkal,(19) és merőben új interpretációval kísérletezik.

Érdekesek fejtegetései az opricsnyina eszkatológus szimbolikájáról és szemantikájáról, valamint mindennek korabeli recepciójáról.(20) Érvelésében döntő szerepe van az 1492-re jószolt világvége mintegy 70 évvel történő meghosszabbításának a korabeli orosz egyházi szerzők műveiben.(21) Sajnos, bizonyítási kísérletei ennek során filológiailag esetlegeseknek bizonyultak, így ötlet szinten maradt az a végkövetkeztetése, hogy IV. Iván, mint az isteni akarat végrehajtója, valójában az Utolsó Ítéletre készülve nyúlt az opricsnyina fegyveréhez, hogy a saját és büns alattvalói lelkét a poklok tüzétől megvédje.(22)

Az opricsnyinakutatásban, és tágabban, a IV. Iván-problémában az utolsó szó évezredünk végén *Borisz Florjáé*. A moszkvai történész vonalvezetése logikus, koncepciója koherens. Kiindulópontja, hogy a 16. század közepén az ekkori reformok ún. „ellentmondásossága” voltaképpen két alternatíva meglétét testesítette meg. Egyfelől a rendi-képviselési monarchia felé vezető útét, másfelől a kialakuló rendek államhatalomnak való totális alávetését. Amihez rögtön hozzáfűzi, hogy az már teljes egészében a cártól függött, hogy Oroszország végül is, melyik utat választotta.(23)

IV. Iván valóban önálló uralkodását azzal kezdi, hogy egy sor előkelőséget kegyvesztéssel sújt és árulással vádol meg. A válasz erre: az arisztokraták ún. kezességvállalási okirattal kiállnak társaik mellett. Florja szerint ezt – amint 1553-as betegsége eseményeit – cári hatalma csorbításaként és összeesküvés szándékként éli meg. Ezen érzéseit erősíti fel a

katona-földesurak sorozatos szökése a hadszíntérről, aminek mintegy csúcspontja Kurbszkij herceg árulása. Az út tehát logikusan vezet a totális uralomhoz, az opricsnyinához – Florja vonalvezetésében legalábbis.(24)

Az opricsnyina következménye az lett, hogy a nemesség legelőkelőbbjei perifériára szorultak, nem érthetetlen tehát, ha a történész szerint Iván politikája „nem tudott – legalább passzív – ellenállásba nem ütközni”.(25) Innen kezdve az „árulások” hosszú sora elleni küzdelem határozza meg az ország politikatörténetét. Ezek leírását olvasva az a benyomásunk támad, hogy a moszkvai historikus bár gyakran szintén idézőjelbe teszi ezeket az árulásokat, de még gyakrabban elhiszi őket a cárnak. Ám legalábbis megérti a túlreagálást „az adott pszichikai szituációban” (jelen esetben a novgorodi pogromot).(26) Ezek után nem meglepő, ha még a „moszkvai ügyben” végrehajtott kivégzésekre is talál mentséget – Stadent hívja segítségül, aki a hivatali visszaélések elleni népi elégedetlenségre adott válaszként értékeli azokat.(27) Az opricsnyinát ugyan meghatározott okok miatt a cár megszünteti, de az újabb árulások után logikusan nyúl az „új opricsnyina” eszközéhez, hiszen rájön, hogy „nem tud a tradicionális módon kormányozni”.(28) Ezt követően aztán vége a bizonytalanságnak, Iván haláláig rend van Oroszországban.(29)

Kétségtelenül logikus okfejtés, kerek magyarázat. Meg kell vallani: a század közepi reformok kapcsán a fejlődési alternatívákról írottakat olvasva, más „végeredményre” számítottunk. Kissé naivan azt lehetett volna hinni, hogy a rendi-képviseleti forma, a rendi szabadságjogok értékeit jelentenek a modern kori orosz történész számára, s azok megsemmisítése legalább utólag kritika tárgyát kell képezze. Ezzel

szemben, amennyire nem volt a korabeli orosz számára e fejlődési pálya járandó út, annyira nem fogadja azt el a mai orosz historikus sem. És éppen ezen korabeli orosz alattvaló – bár egy lengyel pán szájából elhangzott – érdekeire hivatkozva. Florja szerint ugyanis Közép-Európa „rendi társadalma” nem volt vonzó példa, hiszen az az állam meggyengüléséhez vezethetett volna, amely így nem lett volna képes ellenállni a szomszédban formálódó abszolút monarchiáknak.(30)

És ugyan a végén Borisz Florja felteszi a kérdést, hogy kötelezőek voltak-e azok a kegyetlen eszközök, elkerülhetetlenek-e a véres áldozatok, amelyek az ország romlásához, katonai vereségéhez vezettek, hiszen pl. a mindent elborító összeesküvésekre sincs egyértelmű bizonyítékunk.(31). Mindez azonban csupán arra elég számára, hogy IV. Iván értékelése „ne csak pozitív” legyen. Szerinte ugyanis a 16. század második felének társadalmi-politikai berendezkedése a „legoptimálisabb, a további fejlődést biztosító forma volt az adott történelmi feltételek között”.(32)

Szomorú epilógusa ez az ezredév orosz történetírásának: a prekonceptió ráerőltetése a konkrét történelmi anyagra. És mindez egy lapos metodológia – „a cél szentesíti az eszközt” – nevében. És ismét csak a birodalom mindenhatóságának bővületében, megint az erőskéz történelmi igazolásával, a rend és anarchia hamis dilemmájának rémével riogatva. Ismerős konstrukció az orosz (szovjet) történetírásban. Csak remélhetjük, hogy csupán ezen történetírói tradíciók hatása és nem az új évezredben szerveződő új politikai rend történelmi legitimálásának vágya eredményezte ezt az újra éledő Iván-apológetikát.

Ezeknek a reményeknek egyébként szilárd alapja

van az új évezred első publikációiban. Még az egyébként rendkívül ellentmondásos filológiai módszerekkel újra kiadott Zimin-mű előszavát író Horoskevics is elhatárolja magát ezektől a törekvésektől, míg Ruszlan Szkrinnyikov új Ivan Groznij-könyvében sem lát okot eltérni korábbi nézeteitől.⁽³³⁾ Zimin és Szkrinnyikov – két egymással vitatkozó és egymást kizáró, az 1960-as évekre visszanyúló koncepció. Egy azonban kétségkívül közös bennük. Egyik sem legitimálja a történelmi erőszakot.

JEGYZETEK

1. V B. Kobrin: Ivan Groznij. M., 1989, 125.
2. I. m., 76.
3. I. m., 115.
4. I. m., 125.
5. I. m., 117.
6. I. m., 126.
7. Ja. Sz. Lur'e: Ivan Groznij i jevo vremja. In: Isztorija SZSZSZR, 1990/5,176–77.
8. 11. A. L. Horoskevics: Rec. na kny. V B. Kobrina: Ivan Groznij. In: Voproszi isztorii, 1990/8,173–74.
9. V. B. Kobrin—A. L. Jurganov: Sztanovlenyije gyeszpotyicseszskovo szamogyerzsavija v szrednyevekovoj Ruszi. In: Isztorija SZSZSZR, 1991/4, 55.
10. I. m., 61, 62.
11. R. G. Szkrinnyikov: Carsztvo tyerrora. L., 1992.
218. I. m., 522.
219. I. m., 524.
220. I. m., 527.
221. I. m., 526.
16. Isztorija Rosszii v 3-h tomah, t. I. (Red.: A. N. Szaharov) M., 1996, 440.
17. Vlaszty i reformi. Ot szamogyerzsavnoj k szovjetszkoi Rosszii. Szpb., 1996, 79–91.
18. I. m., 83–91.

19. A. L. Jurganov: Katyegorii russzkoj szrednyevekovoj kulturi. M., 1998, 356.
20. I. m., 359–367.
21. I. m., 368–369.
22. I. m., 402–404.
23. B. Florja: Ivan Groznij. M., 1999, 58.
24. I. m., 138, 173.
25. I. m., 213.
26. I. m., 236.
27. I. m., 250.
28. I. m., 295–296, 309, 312, 318.
29. I. m., 318.
30. I. m., 396.
31. I. m., 396–397.
32. I. m., 396.
33. Vö. A. A. Zimin: Opricsnyina. M., 2001; Ruszlan Szkrinnyikov: Ivan Groznij. M., 2001.

I. Péter alakja az orosz történetírásban

A kultusz és kritika születése

I. Péter cár jóságos, jószívű, puritán, dolgozó, „plebejus” érzelmű és indulatú ember volt. Mégis nehéz volt őt szeretni, mert ugyanakkor makacs, türelmetlen, hirtelen haragú, duhaj, brutális és bosszúálló volt. Nem kímélt senkit – persze, szimpatikus, hogy magát sem. Amíg „legendás furkósbotja” a társadalom legfelső rétegeit érintette, addig a nép ugyanúgy tekintett rá, mint minden korábbi „jó” cásra. „Demokratikus” viselkedése miatt kifejezetten kedvelték a katonák, matrózok körében.(1) Az erőn felült viselt háború szenvedései azonban kikezdték a lakosság toleranciáját, és a cásra, mint „hamis”, mint „külországban kicserélt” uralkodóra, mint magára az „Antikrisztusra” kezdték tekinteni. A hírhedt Preobrazsenszkij prikáz vizsgálati iratai erről bőséges anyaggal szolgálnak.(2)

Sokan voltak azonban, akik neki és Rangtáblázatának sokat köszönhetnek. Tünelmes karrierok, gyors meggazdagodások, rendkívüli előléptetések kora a 18. század első negyede. Egy új generációé, amely sokat vesztett a cár halálával. Nem krokodilkönnyeket hullatott tehát egyházi főembere, *Feofan Prokopovics* gyászbeszédében: „Mint Sámson gyengének talált téged, Oroszország és erőt adott neked; mint Jafet új flottát teremtett, mint Mózes törvé-

nyeket adott neked, és Salamonhoz hasonló bölcs volt.”(3)

Ezek a szavak megadták az alaphangot az 1725 utáni időszak hivatalos Péter-kultuszának. Az ekkor kezdődő korszak, amelyet a történeti irodalom a „palotaforradalmak koraként” tart számon az orosz történelemben egészen II. Katalin 1762-es trónra lépéséig tart, számos uralkodó, uralkodónő követi kiszámíthatatlan sorrendben egymást, igen bizonytalanlanná téve a politikai viszonyokat. Már I. Péter cár felesége, I. Katalin is megkezdi az óvatos elkanyarodást férje vonalvezetésétől, később kísérlet történik az egyeduralkodó rend arisztokrácia általi korlátozására, és a „német” és „nemzeti” orientáció is rivalizál egymással.(4) Mindez nem változtat I. Péter megítélésén. A trónöröklés rendjének tisztázatlansága ugyanis egyre fogyasztja az új uralkodók legitimitációját, ezért egyre hevesebben ragaszkodnak a cár személyéhez mint e legitimitáció alapjához.

Ebbeli erőfeszítéseikhez a legtöbb segítséget a korabeli udvari irodalomtól kapják. A koszorús költők válogatás nélkül hasonlították az éppen regnáló uralkodót a nagy elődhöz. Könnyebb dolguk volt, ha az, mondjuk, a cár lánya volt, de akkor sem hátráltak meg, amikor egy német hercegnő került az orosz trónra. *Kantjyemir, Tregyjakovszkij, Szumarkov, Heraszkov, Gyerzsavin* becsülettel tette a dolgát: a korszak orosz irodalma hemzseg az aktuális császár(nő) dicsőségét zengő ódáktól, s e dicsőség mértéke: I. Péter.(5) Nem kivétel ez alól a korszak kétségtelenül figyelemre méltó polihisztora, *Mihail Lomonoszov* sem, aki historikus babérokra is igényt tartott, illő hát idézni értékelését: „Ha Istenhez hasonlatos embert kell a mi fogalmaink szerint találni, akkor Nagy Péteren kívül mást nem lelek.”(6)

Az így születő Péter-kép jellegzetessége, hogy

éles kontrasztot tartalmaz a cár előtti és vele kezdődő korszak között. A felvilágosodás kori szóhasználatnál operálva a „sötétség és világosság”, „nemlét és lét” ellentétpárjaként írják le a változást, a változtatót magát pedig félistenként aposztrofálják.(7) Kétségtelen, hogy e feladatot a legszínvonalasabban a művészet bevett eszközeivel lehetett megoldani, de részt vállalt belőle a kialakulóban lévő történetírás is. *Vaszilij Tatyiscsev*, az első összefoglaló Oroszország-történet írója azonban még szintén kortárs volt, ráadásul a *homo novusok* közül való. Érthető tehát, ha a „zavaros időszakig” ívelő művének bevezetőjében a kötelező tisztelet hangján szól a cárról: „S bár hálám kifejezése nem adhat többet Őfelsége dicsőségéhez és tiszteletéhez, mint két garas Salamon templomának kincseihez, vagy egy csepp víz a tengerhez, de ebbéli vágyam mégis oly végtelen, mint Salamon valamennyi kincse vagy az Ob folyó vize.”(8) Az idézett szavak nem tűnnek ki eredetiségükkel, más kérdés, hogy a születő Péter-kultuszt sem szolgálhatták, mert Tatyiscsev munkája még sokáig publikálatlan maradt.

Új szakasz jön el a Péter-kultusz történetében II. Katalin trónra lépésével. Látszólag a minden addiginál hevesebb apologetika kora, hiszen ha valaki, akkor II. Katalin igazán rászorult az I. Péter alakja kínálta legitimációra. És a császárnő igazán ügyesen él is ezzel. Egyre-másra íratja a kettőjük párhuzamáról szóló költeményeket, tudatosan építi a nagy reformer cár és a közötté lévő folytonosság ideológiáját. (A szó szoros értelmében is. *Falconet* ekkor emeli I. Péter *Bronzlovas* néven ismert szobrát, amelyen ez a felirat olvasható: I. Péternek – II. Katalin.)

Ez a propaganda már önmagában is meglehetősen államférfiúi rátermettségre vall, hiszen Katalin többszörösen is hátrányos helyzetű oroszországi uralko-

dó volt. Először is, nem volt orosz (bár összehasonlíthatatlanul jobban megtanult oroszul, mint a férje, III. Péter). Másodszor: nem volt I. Péter leszármazottja. Harmadszor: nő volt. Negyedszer: a törvényes cár meggyilkolása eredményeként került hatalomra. S mindezek mellett az egykori anhalt-zerbsti hercegisasszony még javíthatatlan idealista is volt. Komolyan hitt a felvilágosodás eszméiben (persze annál azért okosabb volt, hogy azokat Oroszországban engedje elterjeszteni), ezért *teoretice* ellene volt a despotikus uralomnak. Lelke mélyén ennél fogva idegenkedett I. Péter szélsőséges eszközeitől, és *Montesquieu* kritikus alapállását fogadta el.(9) Más kérdés, hogy hivatalosan *Voltaire* rendelkezésre írt Péter-biográfiáját részesítette előnyben. Már csak azért is, mert a genfi filozófus nagyon is elébe ment az elvárásoknak, és a Nagy Péter után a császárnőt még „Nagyobb Katalinnak” nevezte. (Megint más kérdés, hogy minden Péter-dicsőítése ellenére sem foroghatott közkézen *Voltaire* műve az orosz viszonyok lesújtó ábrázolása miatt.)(10)

II. Katalin tehát meglehetősen tudatossággal alakította „előde”, valójában saját maga kultuszát. S volt annyira nárcisztikus alkat, hogy még a „nagy átalakítónál” is külön helyet követelt magának. Előszeregettel hallgatta pl. a kortársak ilyen és ehhez hasonló ömlengéseit: „Nagy Péter embereket alkotott, Felséged lelket adott nekik.”(11) A hivatalos politika szintjén azonban nagyon óvatosan járt el, I. Péter nimbuszát nem csorbította, és állítólag uralkodásának végére már lelki averzióit is sikeresen levetkőzte.(12)

Amit a cárnő nem tehetett meg, azt megtette helyette egykori barátnője, a később az Akadémia elnöki székébe helyezett, egyébiránt valóban nyugati műveltségű, *Jekatyerina Daskova*. Nézetei a legegyszerelműbben a *Kaunitz* kancellárral folytatott be-

szelgetéséből derülnek ki: „Zseniális, tevékeny és teljességre törekvő ember volt, aki azonban tökéletesen neveletlen maradt, viharos szenvedélyei pedig elhomályosították józan eszt. Lobbanékony, durva és zsarnoki volt, mindenkihez úgy viszonyult, mint a mindent eltérni köteles rabszolgákhoz, tudatlansága pedig megakadályozta abban, hogy belássa: néhány erőszakkal bevezetett reformja idővel békés úton más nemzetek példájára, a velük való érintkezések során is meghonosodott volna. Ha nem állította volna a külföldieket annyival az oroszok fölé, ha őseink sajátos, felbecsülhetetlen értékű jellemvonásait nem irtotta volna, ha nem váltogatta volna a törvényeket, sokszor még a saját magától származókat is, ha nem gyengítette volna meg a hatalmat és a törvénytiszteletet.

Apja törvénykezésének alapjait felbolygatta, despotikus, átmeneti törvényekkel helyettesítve őket. Majdnem tökéletesen sikerült felszámolnia a nemesek és a jobbágyok privilégiumait. Ez utóbbiaktól megvonta a jogot, hogy a földesúri önkényeskedések ellen bíróságon tegyenek panaszt. Valamennyi igazgatási forma közül a legdespotikusabbat, a katonait vezette be. Pétervár megalapítójának dicsőségével kérkedve a legönkényesebb módszerekkel siettette a város építését, Több ezer munkás lelte halálát a mocsárban. A nemességet pedig azzal tette tönkre, hogy e munkálatokhoz és pétervári kőházai kötelező és nagy nehézségekkel járó építéséhez is parasztokat kellett adniuk. II. Katalin idejében a város a négyszeresére növekedett, csodálatos épületekkel gazdagodott, s mindehhez nem volt szükség sem erőszakra, sem súlyos adók kivetésére.”(13)

Kaunitz ellenvetésére Daskova további érveket is felvonultat: „egy uralkodó ideje túlságosan is drága ahhoz, hogy egyszerű kézművesmunkára feccsélje.

I. Péter ácsokon és kézműveseken kívül talán admiralisokkal is barátkozhatott volna. Mialatt Saardamban dolgozott, elhanyagolta legfontosabb kötelességeit, s mindezt csak azért, hogy kitanulja az ácsmesterséget, és hogy különböző holland végződésekkel és terminusokkal – amelyektől hemzsegték ukázai és a tengerészeti szaknyelv – szennyezze be az orosz nyelvet. Értelmetlen volt nemeseket küldenie a kertész, a kovács vagy egyéb mesterségek kitanulására, hiszen minden nemes készséggel lemondott volna 2-3 jobbágya javára erről a tisztességről.”(14) A hercegnő érvei – mint az első összefüggő bírálaté – igen figyelemreméltóak. A felvilágosodás emberének kritikája ez, némi arisztokratikus felhanggal. Említést érdemel azonban a nemzeti szempont manifesztálódása is. Minden itt felvonultatott megjegyzése visszaköszön majd későbbi történelemkönyvek lapjairól.

Daskova, akinek II. Katalin sokat köszönhetett még trónörökösne korában, megengedhette magának ezt a hangot. Ugyanez nem mondható el az önkényuralom akkori legradikálisabb bírálójáról, az *Utazás Pétervárról Moszkvába* szerzőjéről. *Alekszandr Ragyiscsev* látszólag a hivatalos Péter-kultusz keretei között értékeli ódáiban I. Pétert. Más helyütt is azt mondja, hogy „rendkívüli ember volt, aki joggal érdemelte ki a nagy nevet...” Ekkor azonban már fontosnak tartja a következő megszorítást tenni: „hatalmaskodó egyeduralkodó volt, aki kiirtotta hazája vad szabadságának utolsó maradványait is...”(15) Egyebek között e megállapításáért tarthaták később a dekabristák és forradalmi demokraták szellemi elődjüknek.

A jórészt az Oroszországban szolgáló német történészeknek köszönhetően a század utolsó harmadáig sokat fejlődött tulajdonképpeni történetírással

is számolnunk kell a Péter-kép alakulásának vizsgálatakor. Ekkor jelentkezik *Ivan Golikov Nagy Péter, Oroszország bölcs átalakítója hiteles forrásokból származó és évenkénti elrendezésben tárgyalt tettei* c., összesen harminckötetes munkájával. Az eredetileg kereskedő Golikov jó szándékát és ügybuzgalmát nem, szakmai felkészültségét annál inkább megkérdőjelezhetjük, és művét a két emberöltővel előbbi laudációk sorába illeszthetjük.(16)

Sokkal komolyabb és felkészültebb történész *Ivan Boltyin*, aki a *Megjegyzések Le Clerc úr A régi és a mai Oroszország története c. művéről* címen publikált egy kétkötetes bírálatot az idézett munkáról. Ennek kapcsán kifejtette saját gondolatait is az orosz történelem menetéről, ezért szokás időnként művét az első modern értelemben vett orosz történeti koncepciónak tekinteni. E koncepcióban I. Péter tevékenységének – természetesen – jelentős helye van: „a vélt felvilágosodással együtt új előítéletek, új szenvedélyek, gyöngeségek és vágyak költöztek szívünkbe, ami ismeretlen volt őseink számára. Ezek kiölték belőlünk a haza iránti szeretetet, lerombolták atyáinkba és az általuk járt útba vetett hitünket. Ily módon elfelejtettük a régit, mielőtt elsajátítottuk volna az újat, s miközben elvesztettük önazonosságunkat, nem lettünk azzá, amivé szerettünk volna. Mindez a sietségből és türelmetlenségből eredt. Egy pár év alatt akartuk megvalósítani mindazt, ami századokat követel, és homokra kezdtük építeni a felvilágosodást, biztos alap nélkül.”(17) Boltyin mindazonáltal nem vonta kétségbe a péteri átalakítás szükségességét, fenti mondatai mégis a szlavofilok előfutárává teszik őt.

A katalini kor másik nemesi gondolkodója, *Scserbatov herceg* jóval kritikusabb hangot üt meg. Teszi ezt annak ellenére, hogy magas pozíciókat tölt be az

államigazgatásban, és e munkáját lelkiismeretesen végzi. Mindvégig kettős életet él azonban, és halála után hosszú évtizedekkel előkerülnek hagyatékából az utókornak írt feljegyzései. Ezek közül a leghíresebb az *Erkölcsök romlásáról Oroszországban* c. pamfletje, amely először Londonban jelent meg, Herzen kiadásában. Ebben elismeri, hogy Oroszország Péternek köszönhetően lett ismert Európában, és rendezett hadseregét és flottáját is neki köszönheti. „A tudományok, művészetek és iparok virágozni kezdtek, a kereskedelem kezdte az országot gazdagítani...” De ugyanekkor „a hithez való őszinte ragaszkodás kezdett megszűnni, a szentségeket lenézték, az erkölcsi szilárdság csökkent, és átadta helyét a szemtelenül terjedő hazugságnak...”(18) Scserbatov még hosszan taglalja az erkölcsök romlásának I. Pétertől kezdődő stációját, egészen obskuranista részletekbe menően. Alapállása rokon II. Katalin óvatos arisztokrata ellenzékével, a léha udvaroncok (és kéjhölgyeik) elleni dühödt kirohanásai azonban feltehetőleg személyes indíttatásúak. Bíráló szavai sokkal inkább II. Katalin, mint az egyébként puritánnak leírt I. Péter ellen irányulnak. E tekintetben Scserbatov nem került szembe saját maga másik – hivatalos – énjével. Mert – mint azt más helyütt gondosan kiszámolta – Péter egyeduralma nélkül Oroszország csak 1892-re érte volna el az 1762-es állapotát.(19)

Péteri pálfordulások

I. Péter 18. századi megítélésére a felvilágosodás eszmerendszere jellemző. A racionális gondolkodás határozza meg az érvelést és az „ész századának” sztereotípiái az ehhez felvonultatott szóképeket és

szóhasználatot. Kiváltképp igaz ez a kultusz megte-
remtőinek írásaira, de bizonyos mértékben az
ellentáborra is.

A századforduló e tekintetben jelentős változást
hoz. A racionalizmust orosz földön is felváltja a szenti-
mentalizmus, majd a romantika, s akárcsak szerte
Európában itt is beköszönt a nemzeti ébredés kora. Az
átmenet jellegzetes figurája *Nyikolaj Karamzin*, aki a
régii és az új századnak egyformán gyermeke, nem
egyszerűen kronológiai, de szellemi értelemben is.

Karamzin eredetileg szépíró, majd az „orosz tör-
ténétírás atyja”. II. Katalin uralkodása végére (talán
Gyerzsavinnal együtt) az ország első literátora, az
orosz szentimentalizmus meghonosítója, européer
személyiség. Mint olyan sokan a két orosz főváros
hozza hasonló nemesei közül, akiket megérintettek
és fogva tartottak a német cárnő által behozott új
eszmék. „Nyugatoságától” még az 1789–1790-es
francia események sem tudták eltántorítani, sőt
I. Pétert dicsőítő első megnyilatkozásai éppen az
1790-es év Párizsából kelteződtek. Az *Egy orosz uta-
zó feljegyzései* című, a maga korában nagy feltűnést
keltő művében így ír a cárról: „A németek, franciák,
angolok legalább hat évszázaddal az oroszok előtt
jártak; Péter előrelendített hatalmas kezével ben-
nünket, s néhány év alatt majdhogynem beértük
őket. Az orosz karakter megváltozásáról, az orosz
morális fizionómia elvesztéséről szóló valamennyi
szerencsétlen sirám nem más, mint vicc, vagy az ala-
pos megfontolás hiányából ered. Nem olyanok va-
gyunk, mint szakállas őseink: annál jobb nekünk!”
Majd egy sorral odébb a felvilágosodás „internacio-
nalista” szellemében történetfilozófiai szintre emeli
ítéletét: „Minden, ami népi, semmiség az emberihez
képest. A legfontosabb emberekké lennünk, nem
pedig szlávokká.”(20)

Korszerű gondolatok. (Később, a marxizmus hős-korának korifeusai igen nagyra értékelték „internationalizmusáért”.) A 18. század végi orosz valóságban azonban éppen kezdenek kimenni a divatból. Arról van ugyanis szó, hogy ekkorra Oroszországban is megfogalmazódik a „haza és haladás” jelszópárja. S ahogy ez általában Kelet-Európában történt, fokozatosan a haza vagy haladás dilemmájává torzult – annak ellenére, hogy az orosz nép birodalomalkotó nép volt, amelynek nem kellett megvívnia a harcát egy idegen hatalom ellen.(21) Ha azonban egy idegen elnyomó hatalom ellen nem kellett is megküzdenie, lassan-lassan emancipálódnia kellett az egyetemleges idegen hatás alól. Az orosz népnek mint nemzetnek kellett meghatároznia magát, és ez a felismerés a nemzeti nyelv, irodalom, hagyományok ápolásának formájában egyre többek fejében megfogalmazódott. A felvilágosodás összeurópai eszmerendzse azonban ideig-óráig Oroszországban is a másik alternatívát részesítette előnyben. A haladás iránya azonban nyugati volt, és lényegét tekintve mondott ellent a nemzeti alapokon történő újjászületésnek.

Mármost: haza vagy haladás? Túlbecsülnénk a felvilágosult abszolutizmusokat (kiváltképp az oroszországit), ha azt feltételeznénk, hogy ez valóságos dilemma volt számára. A felvilágosodás szociális és politikai hordalékai – az egy Ragyiscsev kivételével – mindvégig talajtalanok maradtak orosz közegben. S amilyen mértékben radikalizálódott a francia forradalom, olyan mértékben kompromittálódott előkészítő ideológiája a masszív önkényuralmi rendszerekben. Az elvont haladás jelszavai így egyszer s mindenkorra kikerülnek a publicisztika és szépirodalom frazeológiájából. Ám ez nem megy minden megrázkódtatás nélkül. Egy egész generáció veszíti

el ideáljait és világnézetének, eszmei tartópilléreinek tájékozódási pontjait. A közéletben szellemi hiátus keletkezik, amely előkészíti a talajt az addig háttérbe szorított „nemzet” számára, hogy az magát mint új értéket mutassa fel.

E folyamat egyik határköveként *Napóleon* 1812-es hadjáratát szokás emlegetni, mint amely hatalmasan felkorbácsolta a összorosoz patriotizmust. Ám hogy mennyire egy folyamatnak volt ez egy állomása, azt jól bizonyítja Karamzin *Feljegyzés a régi és új Oroszországról* című pamfletje. Szűk két évtized telt el útijegyzetei óta, és ez idő alatt alaposan megváltozott I. Péterről vallott felfogása. Látszólag ott kezdi a cár jellemzését, ahol annak idején abbahagyta: „Nagylelkű, éles elméjű, megingathatatlan akaratú, fáradhatatlanul tevékeny volt: felfejlesztette a hadsereget, fényes győzelmet aratott az ügyes és bátor ellenség felett; elfoglalta Livóniát, megteremtette a flottát, kikötőket alapított, sok bölcs törvényt hozott, jobb állapotba hozta a kereskedelmet, az ércbányászatot, manufaktúrákat, tanintézeteket, Akadémiát létesített, s legvégül: Oroszországnak Európa politikai rendszerében előkelő helyet biztosított.”(22)

A folytatás azonban merőben másként alakul: „Változzanak bár ezek a szokások természetes úton, ám rendeletekkel megváltoztatni őket erőszak. Törvénytelen még az egyeduralkodó monarcha részéről is... az összemberi jótétemények megszerzésével egy időben elvesztettük állampolgári erényeinket. Az orosz név vajon még ma is olyan kifürkészhetetlen erővel hat ránk, mint korábban? És egészen természetes: nagyatyáink, már Mihail és fia uralkodása alatt sok hasznosat átvettek a külföldi szokásokból, ám mégis megőrizték azt a gondolatot, hogy az igazhitű orosz a világ legtökéletesebb polgára, a

Szent Oroszthon pedig – a legelső állam...” Majd ezt követi a végső ítélet: „Világpolgárok lettünk, de bizonyos tekintetben megszűntünk oroszok lenni. Péter hibájából.”(23)

Két évtizeddel azelőtt még „minden, ami népi, semmiség volt a világpolgárihoz képest”. Most meg éppen Karamzin siránkozik a „morális fizionómia” elvesztése miatt. Most sem tagadja, persze hogy Péter „kétségtelenül nagy volt, de még sokkalta nagyobb lehetett volna, ha megtalálta volna azt a módot, hogy az oroszok elméjét úgy világítsa meg, hogy állampolgári erényeik ne szenvedjenek csorbát... ha Európát megpillantva, nem akart volna Oroszországból – Hollandiát csinálni.”(24)

Egy igazi pálfordulásnak vagyunk tanúi – még ha a fehér nem is lett teljesen fekete. Erre egyébként legkevésbé Karamzin vállalkozhatott volna, hiszen az egyeduralomnak rendíthetetlen híve volt – történetfilozófiai síkon is. E tekintetben tehát 1790 és 1810 között nem változott a véleménye, és I. Péter is megmaradt számára a mindenkori cári abszolutizmus egyik – pozitív – képviselőjének. Sajátos módon, amikor *Feljegyzését* írja, a sándori uralom éppen egy kváziliberális szakaszában van, és bizonyos reformokkal kacérkodik. A pamflet éppen *Szperanszkij* reformtervezete ellen irányul.(25) Mondhatnánk tehát, hogy a politikai reakció szólal meg Karamzin hangján, csak hogy ő a jobboldali ellenzéki séget sem kockáztatta meg soha. „Reakciónak” pedig már csak azért sem tarthatjuk, mert éppen I. Péter (és IV. Iván) kapcsán fejtette ki, mennyire nem tekinthető eleve elrendeltetészerűnek az egyeduralom tirannizmusba csapása Oroszországban. Politikai értelemben egyszerűen realistának tűnik, amennyiben abból indul ki, hogy Oroszország még nem érett meg a minőségi európaizálásra.

I. Péterről vallott erőteljesen módosuló véleménye tehát nem tekinthető a politikai széljárás változásának: nincs közvetlen politikai funkciója. Meglehetősen pontos kifejezője azonban annak az értékváltságnak, amelybe az orosz nemesi-értelmiségi réteg került a külföldről importált felvilágosodás eszmerendszerének széthullásával.

Titkos iratról lévén szó, a *Feljegyzés* nem hatott a korszak gondolkodására, eszmetörténeti jelentősége abban áll, hogy először fogalmazza meg a később a szlavofiloknál felbukkanó I. Péterrel kapcsolatos aggályokat. Hasonlóan bonyolult utat jár be és kétségtelenül nagyobb visszhangot vált ki még a tárgyalt kérdésben is *Alekszandr Szergejevics Puskin*.

Itt nincs terünk arra, hogy Puskin *oeuvre*-jével foglalkozzunk. Említést kell azonban tennünk arról, hogy a 19. század első harmadának még kevéssé differenciált bölcsész stúdiumai közül a költőt erősen foglalkoztatták a történelem, sőt a történetírás módszertani problémái is.(26) Világos továbbá az is, hogy két tulajdonképpeni történetírói teljesítménye, *A Pugacsov-lázadás története*, illetve a befejezetlen *Péter története* jóval alatta maradt a kor Karamzin nagy művével, *Az orosz állam történetével* fémjelzett színvonalának.(27)

Mindezek mellett is rendkívül érdekes nézeteinek fokozatos változása. Az 1820-as évek első felének puskinsi történelemfelfogását jól jellemzi a kéziratos *Néhány történelmi megjegyzés*. Itt lényegében a ragyiscsevi és a dekabrista felfogáshoz híven erősen negatívan ítéli meg a cárokat, még I. Pétert is, II. Katalint meg egyenesen „szoknyás Tartuffe-nek” nevezi.(28) A dekabrista felkelést követően azonban Puskin új szemléletet hirdet meg, amelynek az a lényege, hogy megértőnek kell lennünk a tanulmá-

nyozott korokkal szemben, nem ítélezhetünk a jelen erkölcsi normái szerint. Ebben az időszakban az államiság tolul első helyre értékhierarchiájában, ennél fogva I. Péter kivételezett helyre kerül rendszerében: hovatovább ő lesz a történelmi haladás etalonja, a példa, amelyet követni kell. Ennek a törekvésnek a legpontosabb kifejezője a *Poltava*.(29)

A Puskin-kutatásban szokás a költő „historizmus” elmélyülésének, a korszerű történelemszemlélet kikristályosodásának tekinteni ezt az időszakot.(30) Csakhogy 1825 decembere után szenttelenül, „Tacitus helyett Shakespeare szemével nézni a múltat”(31) egyben meghatározott politikai állásfoglalást is jelentett. Különösen az 1826 és 1829 között írt, gyakran egymást kizáró gondolatiságú versei jelzik, hogy Puskin bonyolult egzisztenciális helyzetbe került. A rendszer iránt megnyilvánult lojalitását ugyanakkor nem csupán egyéni érvényesülése eszközének tekintette, hanem az egész nemesi értelmiség megváltozott taktikájának.

Ilyen körülmények között 1825 után a „historizmus” előtérbe kerülése nem más, mint a megtörténtekek megideologizálása, tehát a demonstratív objektivitás módszertanilag éppen a történelem aktualizálását takarja. Puskin politikai nézetei, I. Miklóssal kapcsolatos illúziói ezekben az években erőteljesen meghatározzák történelemszemléletét, ami nemcsak az I. Miklós által különösen favorizált I. Péter idealizálásában, hanem például I. Pál jóval kedvezőbb megítélésében is testet öltött. Maradt viszont Katalin-ellenessége. Tudott dolog volt, I. Miklós jó emlékeket őrzött apjáról, Pálról, annál rosszabbakat nagyanyjáról, Katalinról.

Ezeket a szalonképes megnyilatkozásokat ugyanakkor nem volna helyes egyszerűen a cenzúrának tett engedménynek felfogni, sokkal inkább Puskin

belső útkeresését tükrözik. Ekkori művei éles romantikaellenes kirohanásaikkal a történelem győzelmese menetének magasztalásával párosultak, ami többnyire Nagy Péter alakjában öltött testet. Ez egyben azt is jelentette, hogy Puskin feltétel nélkülinek ismerte el az általánosnak az egyedivel, a történelemnek az egyes emberrel szembeni prioritását. *Jurij Lotman* azonban helyesen mutat rá arra, hogy mindez „ellentmondásban állt művészetének humanista pátozásával, és bizonyos értelemben az önmagán tett erőszak terméke volt”.(32)

Az 1830-as évek új szakaszt nyitnak a költő művészetében (és nem azért, mert 1831-től hivatalos engedéllyel kutathatja a levéltárakat). Ezen időszak kulcsfontosságú műve, *A bronzlovas* a művészet eszközeivel szintetizálni tudta azt, amire Puskin, a műkedvelő történész képtelennek bizonyult. I. Péter és a „kisember” konfliktusának világirodalmi szintű ábrázolásával végül is nem tagadta a napi erőviszonyok, a hatalom meghatározó szerepét. Ám magasabb rendű történelmi bírát szegezett vele szembe: az egyetemes emberi haladást, amely nem tiporhatja maga alá a történelem célját és értelmét: magát az embert.

A történelmi dilemma ezen humanista megoldása végig hiánycikk lesz a Péter-historiográfia évszázados történetében.

A zsarnokot persze elítélték a korabeli forradalmárok, a *dekabristák* is, akik a zsarnokságot elviekben bírálták, s nemigen tettek különbséget koronás fők között. S ha igen – akkor az I. Péter volt. *Alekszandr Kornjilovics* és *Nyikolaj Besztuzsev* hivatászerűen is foglalkozott a péteri korrall: néhány – a koncepció szempontjából nem releváns – cikk fűződik nevükhöz.(33) Általában igaz, hogy – nagyjából Daskova szellemében – barbár, erőszakos tetteit

elítelték, nyugati átvételeit haszontalanoknak vélték.(34) A leglényegesebb azonban, hogy – mintegy a felvilágosodás „balszárnyaként” – a zsarnokságával magával nem tudtak megbékélni. E tekintetben legjellemzőbb *Kondratyij Rilejev* attitűdje, akinek hőse, *Mazepa* személyesíti meg az önkényuralom elleni ellenállást.(35)

Az is igaz azonban, hogy a dekabristák I. Péterképe egyáltalán nem volt egységes. Sokan mégis inkább pozitívan értékelték, Besztuzsev egyenesen úgy fogalmazott, hogy „meg vagyok örülve ezért a zsarnokért”.(36) Mások állandóan vívódtak a problémán, és időnként megváltoztatták véleményüket. Talán a ragyiscsevi – kettős – megközelítés a legjellemzőbb rájuk.

E nézetek azonban nem alkottak rendszert, nem álltak össze egy egységes történetfilozófiává, hatásuk a korabeli gondolkodásra elenyésző volt. Nem úgy egykori elvbarátjuké, aki éppen a dekabrista felkelést követő ideológiai-politikai „jégkorszakban” rukkolt ki az egész korabeli közvéleményt sokkoló teóriájával. Pedig látszólag jelentéktelen, mondhatni, banális ügyről van szó: egy hölgynek írt néhány „filozófiai” levélről.

Feladója a 19. század excentrikus személyiségekben bővelkedő első felének talán legexcentrikusabb alakja. *Pjotr Csaadajev*, a birtokai jövedelmét lassanként felélő kiszolgált vezérkari tiszt. A tipikus „felesleges ember”, aki semmittevésében először töprengett el az etikai bölcselet szintjén az oroszok múltjáról és helyéről a világban. Tette ezt néhány magánlevélben, és tette úgy, hogy valójában senki nem értett vele egyet. Azok, akik Oroszország sorsát a Nyugathoz akarták kötni, legfőképpen erős katolicizmusa miatt utasították el nézeteit, a szláv nacionalisták pedig nyugatimádata miatt. Mégis: hitval-

lása – ahogy Puskin fogalmazott – „puskalövésként dördült az orosz éjszakában”.

1836-ban, amikor az első *Filozófiai levél* megjelent többéves kéziratos úton történt terjesztési „előélete” után, az orosz közvéleményben dühödt vitákat váltott ki, amely vitákban rendszerré formálódtak a nyugatosok és szlavofilok orosz múltról vallott nézetei. A levél maga volt a teljes elutasítása mindennek, ami orosz: „Úgy nézünk ki, mintha ránk nézve visszavonták volna az emberiség általános törvényét. Magányosok vagyunk a világban, semmit sem adtunk neki, semmit sem vettünk el tőle; egyetlen gondolatot sem vetettünk az emberi gondolatok tömegébe, semmivel sem járultunk hozzá az emberi szellem haladásához, s ami ebből a haladásból nekünk jutott, azt eltorzítottuk. Társadalmi létünk első pillanatától kezdve semmi sem származott belőlünk az emberek közös javára; egyetlen hasznos gondolat sem csírázott ki hazánk terméketlen talajából, egyetlen nagy igazság sem kapott szárnyra körünk-ből...”(37)

A kétségbe esett vádaskodás, a tehetetlen düh szavai ezek. Csaadajev a jelen miatt érzett minden elkeseredését a múlt ellen fordította. Rendkívül fontos ugyanakkor, hogy az abszolút tagadás szelleme I. Péter alakját is érintette. Csaadajev nem tesz különbséget a Péter előtti és Péter utáni Oroszország között a Nyugattal való összevetésében. Amikor azt írja, hogy „Egyszer egy nagy ember civilizálni akart bennünket, hogy ízelítőt adjon a felvilágosodásból, odadobta nekünk a civilizáció köpönyegét: fölszedtük a köpönyeget, de nem nyúltunk a civilizációhoz”,(38) akkor egyértelműen negatívan ítéli meg a péteri reformok eredményeit.

Csaadajevet a levél publikálása után örültnek nyilvánították, és egy évig házi őrizetben tartották. Ez

idő alatt írta meg az *Egy örült magamentsége* című, életében kiadatlan művét, amelyben lényeges pontokon korrigálja korábbi nézeteit. Nagy változáson megy át I. Péterről alkotott véleménye, amely mostani írásának egyik kulcsproblémájává válik. A „dicsőségünk” és „félistenünk” jelzővel ékesített uralkodó „erős lehetével elsöpörte minden avított intézményünket; szakadékot támasztott múltunk és jelenünk között... ő maga elment Nyugatra a legkisebbnek és visszajött közénk a legnagyobbként... felkínálta nekünk az egész Nyugatot úgy, amilyenné azt a századok tették, történelmét történelmünként adta nekünk, jövőjét jövőnként.”(39) Csaadajev – egyébként változatlan – értékrendszerében ez a legmagasabb elismerés. Végül I. Péter lesz az is, akinek tekintélye mögé bújva mondja el „magamentségét”: „hazámat nem behunyt szemmel, lehajtott fővel és befogott szájjal tanultam meg szeretni; azt hiszem, a vak szeretet ideje lejárt, hogy mindenfajta elvakultság időszerűtlen már: úgy szeretem hazámat, ahogyan arra Nagy Péter oktatott.”(40)

Csaadajev – hű maradván legalább a nyugati haladás eszményeihez – a későbbiekben már óvakodott attól, hogy ismételten a filozófiai levelekhez hasonló írásművekkel álljon elő, sőt attól sem riadt vissza, hogy megalázkodó kérelmekkel bombázza a hatóságokat. Óvakodnunk kell tehát attól, hogy eredeti nézetrendszerének módosulásának tekintsük az – ellenőrzött – levelezésében ismételten felbukkanó péteri témát. A továbbiakban ugyanis élete végéig a *Magamentség* meghatározta módon vélekedik Péterről, egy helyütt maga állítva szembe régi véleményét a „megváltozott” újjal: „Volt idő, amikor – mint annyian mások – én is megláttam, hogy a dolgok nagyon rosszul állnak hazámban, én is – mint annyian mások – úgy gondoltam, hogy az a kataklizma, ame-

lyet számunkra Nagy Péter neve jelez, inkább hátráltatott bennünket, semhogy előbbre vitt volna, s ennek következtében az volt a véleményem, hogy vissza kell fordulnunk, újra kell kezdenünk az utat... Ma már úgy látom, hogy Nagy Péter nem tett erőszakot hazáján... Nagy Péter csupán azt juttatta kifejezésre, ami hazája és kora követelménye volt..."(41)

Mindebben az a legfontosabb, ahogy Csaadajev összeköti a jelent a múlttal, és siet deklarálni, hogy már nincs rossz véleménye a fennálló rendről, miként I. Péterről sem.(42) Hasonló sietősséggel mi is leszögeznénk, hogy az effajta taktikázásnak a terror légkörében megvolt a létjogosultsága. Csaadajev évekig szinte egyedül képviselte, mintegy bohócmaszka öltözködve, a miklósi rendszer ellenzékét. Idővel azonban át kellett adja helyét az aktívabb formáknak.

Hivatalos népiesség, szlavofilok, nyugatosok

A 19. század első harmadában tehát nem a történeszek gazdagítják az orosz történelmi gondolkodást az orosz fejlődés menetéről, és abban I. Péter helyéről, szóló eszmefuttatásokkal. A korszak legnagyobb történetírói teljesítménye Karamzin 12 kötetes *Az orosz állam története* c. műve, amely azonban nem ér el I. Péter koráig. S amelyet – IV. Iván kapcsán – egyébként is heves kritikával illetett a korabeli szakma. Ez az időszak az ún. *szkeptikus iskola* uralmának időszaka az orosz történetírásban, amely nagyban hozzájárult a modern történettudomány szakmai-technikai alapjainak kialakításához, de amely nem tekintette feladatának történeti koncepció alkotását.(43)

Megváltozik a helyzet, amikor *Szergej Uvarov*,

az új oktatási miniszter 1833. április 2-án körlevelet küld a birodalom tanügyi kerületeibe. Ebben fogalmazza meg először – utasítás formájában – a később elhíresült ún. „uvarovi szentháromság” tételét: „pravoszlávia, autokrácia, népiség”. E doktrína kettős hatással van a történetírásra. Egyrészt kijelöli ideológiai-politikai kereteit, másrészt azonban hivatalosan felértékeli a történelem, a nemzeti múlt tanulmányozásának jelentőségét, a népnevelésben játszott szerepét.

Ezen hivatalos elvárásnak maximálisan megfelelt *Mihail Pogogyin*, a moszkvai egyetem Oroszország történelmi tanszékének vezetője. Pogogyin tehetséges történész volt, akit az uvarovi intenciók alapján létrejött ún. „hivatalos népiesség” iskolája vezéralakjának tart a történetírás. S bár nagy közéletti affinitással megáldott/megvert tudós volt, nem lehet egyszerűen „kincstári” historikusnak minősíteni. Valójában fordított az oksági összefüggés: Pogogyin azért lehetett az uvarovi ideológia színvonalas történészinterpretátora, mert az orosz múltról vallott elképzelése szintén a társadalmi rétegek és a bürokrácia nemlétének alapuló népi monarchiából indult ki.(44)

Ez a kortárs szlavofilokkal lényegében érintkező felfogás I. Pétert illetően jelentős eltérést mutatott. Pogogyin az általa kialakított „matematikai” módszerrel sorolja fel a cár pozitív tetteit: „Fölbredünk. Milyen napot is írunk ma? 1841. január elsejét. Nagy Péter parancsolta, hogy Krisztus születésétől számítsuk az esztendőket, az ő rendeletére kezdődik az év januárral.

Ideje felöltöznünk. Viseletünk szabását Nagy Péter honosította meg. Az egyenruhát az ő utasítása szerint varrták. Ő alapította a gyárat, ahol a vásznat szőtték, a parancsára tenyészettek juhot, miről a gyapjút nyírták.

Könyvet veszünk a kezünkbe. E betűtípust Nagy Péter vezette be, formáit maga metszette. Belefo-
gunk az olvasásba. Az írott, irodalmi nyelvezet az ő
korában csiszolódott ki, fölváltva a korábbi egyházi
stílust.

Újságot hoznak. Nagy Péter alatt jelentek meg
először.

Vásárolnunk kell néhány holmit. A selyemkendő-
től a csizmatalpig minden Nagy Péterre emlékeztet.
Van, amit megrendelt, van, aminek a használatát ve-
zette be, tökéletesítette vagy szállíttatta a hajóin, a
csatornáin, a közútjain.

Ébédelés közben a burgonyaköretes sós heringtől
a borig minden étel Nagy Péterről mesél...”(45) A fel-
sorolás még hosszan folytatódik ebben a manírban,
egészen a logikus végkonklúzióig: „mind kimerít-
hetetlen munkabírásának és zsenijének az emlék-
művei”.(46)

Pogogyin szavai a 18. századi panegirikus irodal-
mat idézik fel. Nem véletlenül. I. Miklós korában
ugyanis a Péter-témának új hivatalos kultusza kelet-
kezett. I. Sándor alatt erre nemigen nyílt lehetősé-
g, ugyanis II. Katalin unokája egész életében nem
tudott szabadulni a felvilágosult eszméktől, a zsar-
noki hatalom iránt táplált ellenérzései és az orosz
valóság közötti kibékíthetetlen ellentét szorításától.
Nem teljesen alaptalanul éled újra időről időre a his-
toriográfiában a trónról való rejtélyes lemondásá-
nak és a világtól való elvonulásának legendája.(47)

I. Miklós, ellenkezőleg, szinte istenítette és példa-
képének tekintette I. Pétert. Éppen Pogogyin I. Pé-
terről szóló *színdarabját* tiltatta be pl. 1831-ben
azzal az indoklással, hogy a cár olyannyira az orosz
nemzet tiszteletének tárgya, hogy szentségtörés
lenne színpadon őt viszont látni.(48) Sokkal félelme-
tesebb feleségének írt 1839-es levele, amelyben a

dinasztikus házasságkötéstől vonakodó Sándor cárevicset fenyegeti meg az I. Péter fiáéhoz hasonló bánásmóddal, amennyiben nem tartja tiszteletben a császári apa akaratát.(49)

Pogogyin tehát meglehetősen tudatában volt a legfelsőbb elvárásoknak, és nem is okozott csalódást. Olyannyira nem, hogy később a cárevics nevelőjének státusát is kiérdemelte. A szlavofilokhoz közel álló történelmi koncepciója ugyanakkor ennek az idealizáló felfogásnak ellent mondott, amire néhány évtizeddel később – igaz, már az új cár idején – maga Pogogyin is rájött. Ez az 1861-es reformot közvetlenül megelőző liberális közhangulatban történt, amikor Pogogyinnak már „égnek állt a haja” Péter zsarnoki cselekedeteit nyugtáztván.(50) Ilyképpen az új politikai kurzusnak is leróván adóját, Pogogyin – mint történész – azonban igyekezett konzekvens maradni eredeti felfogásához is, és az európaizáló cárt az orosz múlt logikus folytatójaként ábrázolta.(51)

A hivatalos történetírás másik nagy alakja, a szentpétervári „szobatudós”, *Nyikolaj Usztrjalov* mindenben ellentéte volt közéleti babérokra pályázó moszkvai professzor kollégájának – kivéve I. Péterről vallott nézetét. „Péter ugyanaz volt Oroszország számára, mint ami Európa számára a keresztes hadjáratok, a könyvnyomtatás, Amerika felfedezése és műveltségének többi forrása. Oroszország nemcsak reguláris hadseregét, flottáját, a szenátust, a szinódust, a kollégiumokat, a szolgálati szabályzatokat, az első gyárat, az első iskolákat, az akadémiákat, a győzelmeket, a Balti-tenger feletti uralmat, az Európával való kapcsolatot, az északon meglévő hatalmi fölényt köszönheti neki, hanem a mostani állapotáért is hálás lehet; a Péter vetette mag természet mi aratjuk le. Ő Oroszország számára egy hirtelen

támadt, fényességes égítést volt, amely mindent felmelegített, megtermékenyített, felélesztett; széttörte durvaságunk bilincseit, felrázott minket évszázados álmunkból, arra készítetett, hogy felocsúdjunk, rácsudálkozzunk saját magunkra, szomszédainkra, a természetre; egy jobb polgári életre szólított fel minket, megmutatta nekünk eszközeinket, és az utat, melyen rendíthetetlenül haladnunk kell. Oroszország csak egyedül Péter nem több mint 36 évig tartó uralkodása alatt megtudott és elsajátított nagyobb részt mindent, amit Európa művelődése az események végeláthatatlan sorának, kedvező esetek bonyolult láncolatának köszönhet, a könyvnyomtatás feltalálásától a veszfáliai békéig. Péter két évszázadot egyesített magában.”(52)

Az idézet a sok kiadást megért *Orosz történet* című összefoglalásból való, amely ugyan nem örvendett olyan népszerűségnek, mint Karamzin szintézise, de *Szergej Szolovjov* új összefoglalásáig a legtöbbet forgatott munkának számított. Ami egyben azt jelenti, hogy szerényebb kvalitásai ellenére, Usztrjalov nagyobb hatással volt a korabeli történelmi gondolkodásra, mint Pogogyin. Egyébként – minden lojalitása ellenére – neki is meggyűlt a baja az I. Péter-tematikával.

1842-ben magától Uvarovtól kap engedélyt arra, hogy az állami levéltárakban kutassa a témát. Két évtizedes feltáró munka veszi ekkor kezdetét. A történész az általa vallott „pragmatikus” elvnek megfelelően 1850-ben végigjárja a „péterei helyeket” is, hogy még élethűbben ábrázolja a cárt. Az akkorra már többkötetesre duzzadt *Nagy Péter uralkodásának története* c. munka azonban a kákán is csomót kereső cenzúra miatt majd csak 1858-ban, már szintén az új cár alatt jelenhet meg.(53) Pedig Usztrjalov sok mindennel volt vádolható, csak az I. Péterrel

szembeni kritikai attitűddel nem. Személyében az orosz történetírás egyik legelfogultabb Péter-rajongóját tisztelhetjük.

A hivatalos történetírás I. Péter-képe kétségtelesen néhány paradoxális elemet tartalmaz. Értékelése gyakorlatilag egybe esik a *nyugatos* felfogással, miközben történeteszemléleti alapjai a *szlavofil* ideológiával rokoníthatók. Mindezzel rendszervédő funkciót töltenek be, miközben mindkét előbb említett ideológiai-politikai tábor a miklósi politika szellemi ellenzékének tekinthető az 1838–1848 közötti ún. „csodálatos évtizedben”.

Az ellentmondás – természetesen – csak látszólagos. Amennyiben megszabadulunk a történetírás leegyszerűsítő közhelyeitől, úgy könnyen feloldható. Először vessünk egy pillantást a problémára a *szlavofil* történelemfelfogás felől.

A szlavofil eszmerendszernek könyvtárnyi az irodalma. A magyar történetírásban is releváns munkák születtek e tárgykörben(54), amelyek funkciótlaná teszik e keretek között az általános jellemzést. Talán nem felesleges azonban röviden érinteni a hivatalos népiességhez való viszonyának kérdését, hiszen az gyakran igen homályos formában bukkan fel a historiográfiában. A problémát az okozza, hogy a szlavofilok szintén az orosz történelem alapkategóriáinak tartották a pravoszláviát, az autokráciát és a népiséget.

Történeti koncepciójukat a legpregnansabban *Konsztantyin Akszakov* fogalmazta meg. Kiindulópontja, hogy – ellentétben a nyugatiakkal – az orosz állam nem hódításon alapul, hanem önként hívták be. „A hatalmat itt nálunk *akarták*, nem ellenségnek, hanem a nép egyetértésével meghonosodott oltalmazónak tekintették.” Ebből következően „a nyugati állam alapja: *erőszak, szolgaság és ellen-*

ségeskedés. Az orosz állam alapja viszont: *önkén-
tesség, szabadság és béke.*”(55) Nem bonyolódván
itt bele a szlavofil vallásfelfogás interpretálásába –
csupán megjegyezvén, hogy *Homjakov*nál is, akár-
csak valamennyi szlavofilnál a vallás alapvetően a
belső hiten alapul, szemben az intézményesített val-
lással(56) –, világos, hogy az alapvető nézetkülönb-
ség a hatalom és a nép viszonyában van.

A fent idézett szlavofil „szentháromságnak”
ugyanis hangsúlyos eleme az önkéntesség és szabad-
ság. Igaz, hogy az autokratikus hatalmi renden be-
lül, de mégis alapfeltétel a nép *egyértéte*, *együtt-
működése* a hatalommal, a szolgaság és a zsarnok-
ság elutasítása. Passzív, nem az ellenállásra építő, de
egyértelműen ellenzéki ideológia. És később, a job-
bágyfelszabadítást megelőző reform-előkészítő po-
litikai tevékenységükben is manifesztálódik.(57)

Amint azt a történeti irodalomban régen kimu-
tatták, a szlavofil nézetrendszer elsősorban a német
filozófia és romantika hatására alakult ki.(58) A ra-
cionalizmus elutasításán, a szeretet harmóniáján és
a múlt idealizálásán alapult. Törvényszerű tehát,
hogy minden, amit I. Péter képviselt, ellentétes volt
a szlavofil értékekkel. A történeti irodalom jól ismeri
az oroszokat, úgymond, az őseredeti útról letérítő
cárt elítélő tipikus szlavofil véleményeket. Azok ta-
lán a legmarkánsabban Konsztantyin Akszakov egy
gyermekeknek szánt, de kéziratban maradt *Orosz
történetében* fogalmazódtak meg: „A leginkább
hitétől, befelé forduló életétől, a lélek békéjétől és
csendjétől magasztos földből Péter evilági hatalmat
és dicsőséget akart kovácsolni, el akarta Oroszhont
szakítani életének természetes forrásától, Orosz-
hont a Nyugat útjára akarta kényszeríteni... hamis
és veszélyes útra.”(59) A történetírás egyik közhelye,
hogy az ilyen és hasonló vélemények alapján a nagy

reformert a szlavofília „első számú közellenségének” tartja.

Ez sok tekintetben természetesen igaz, ám az I. Péterrel kapcsolatos szlavofil véleményt mégsem minősíthetjük homogénnek. Tévedés lenne azt hinni, hogy a szlavofilok az orosz múltat minden fenntartás nélkül idealizálták volna. Homjakov erről így vall: „Péter valami különös, magas rendű lelki ösztön folytán egyetlen pillantással fölmérte a haza összes baját... Csapást mért Oroszországra, félelmetes, ám jótékony hatású csapást.”(60) Ha azonban a régi Oroszország is javításra szorult, akkor I. Pétert sem lehet reformjaiért démonizálni. Nem teszi ezt *Ivan Kirejevskij* sem, amikor *Az európai kultúra jellegéről és az oroszországi kultúrához való viszonyáról* c. nagy tanulmányában még a cár szélsőségeit is „sok tekintetben” igazolja.(61) Korai – 1832-es –, *A tizenkilencedik század* c. esszéjében egyébként minden tekintetben igazolta e tetteket,(62) ám ezt az írását még a nyugatos megközelítés jellemzi.

A probléma tehát nem az, hogy a szlavofilok I. Pétert nem tartották „Nagy”-nak, az átalakítást pedig elkerülhetetlennek. Meglátjuk a továbbiakban, hogy az orosz múltat illetően alapjaiban nem különbözött a szlavofil és a nyugatos vélemény. A sok tekintetben azonos diagnózis ellenére azonban a javasolt terápia homlokegyenest ellenkező volt. S minthogy az első – és éppen a legradikálisabb – „terapeuta” I. Péter volt, logikus, hogy a szlavofilok őt okolták a jelen bajaiért. Az ébredő nemzeti érzés szószólói is tudatában voltak annak, hogy Oroszország reformokra szorul(t), ám ők azt nem úgy, nem azzal a céllal, és nem azon az áron valósították volna meg.

Paradox módon a szlavofilok objektíve még a hivatalos népiesség képviselőinél is nagyobb – bár negatív – történelmi jelentőséget tulajdonítottak I. Pé-

ternek, hiszen Pogogyinék kísérletet tettek a reformok folytonosságának, történelmi „beágyazottságának” bizonyítására, szemben a szlavofilokkal, akik, mint láttuk, úgy vélték, hogy a cár eltérítette az orosz fejlődést. A *nyugatos* megközelítés mindkét szellemi áramlattal több egyező vonást mutat, miközben mindkettőtől alapjaiban különbözik.

A *nyugatos tábor* elég nehezen rekonstruálható, folyamatosan változó, egymással is vitázó és igen hamar külön utakat választó „tagságból” áll. Eredetileg még a majdani szlavofilok is idetartoztak, amennyiben a szalonokat látogató és a modern német filozófiát tanulmányozó reformszellemiségű nemesi értelmiség mindkét tábor szellemi gyűjtőhelye. Az 1830-as években pl. még nagyobb átjárás volt az *Akszakov család és Jelagina szalonját* látogató későbbi szlavofilok és a majdani nyugatosok egy részét tömörítő *Sztankevics-kör*, mint utóbbi és a moszkvai egyetemi ifjak *Herzen* vezette csoportja között.(63) A szétválás majd csak a 30-as évek végén következik be, az ún. „szlavofil-nyugatos vita” pedig a 40-es évek meghatározó ideológiai-politikai eseménysorozata. Jellemző módon a „szlavofil” kifejezés nyomtatásban először csak 1844-ben bukkan fel, míg a „nyugatos” még később, 1847-ben.(64) Az 1848-as európai forradalmak, majd az I. Miklós halála utáni „reformvárakozás”, és még inkább maga a reform végzetesen megosztja a nyugatosokat, és ettől kezdődően értelmetlen ezen összefoglaló jelző használata. Ez gyakorlatilag egybeesik a szlavofilok első nemzedékének az 1850-es évek legvégén bekövetkezett halálával, ami egyúttal a klasszikus szlavofilizmus végét is hozta.

A *par excellence* nyugatosnak, a „40-es évek emberének” tartott *Granovszkij* professzornak, a moszkvai egyetem európai történelem tanárának

nézeteivel illene kezdeni a jellemző nyugatos vélemények ismertetését, ő maga azonban nem foglalkozott I. Péter korával. Néhány levelének tanúbizonyosságát idézhetjük csupán, és azok is már az 1850-es években íródtak. A megítélés így is egyértelmű: „Minél többet élünk, annál kolosszálisabbá válik számunkra Péter alakja.”(65)

Sokkal többet és többször visszatérően, foglalkozott a témával a kiváló irodalomkritikus, és a szentpétervári nyugatosok vezéralakja, *Visszarion Belinszkij*. Szerinte „Nagy Péter nemcsak a mi történelmünknek, de az egész emberiség történelmének is kiemelkedő jelensége; istenség, aki élő lelket lehelt a kolosszális, de halálos álomba taszított, ősi Oroszország testébe”.(66) Másutt „új Józsuénak”, „jövőbe látó kormányosnak” stb.(67) aposztrofálja a cárt – mindig a kétely nélküli dicséret hangján. Akkor is, amikor a hegeli filozófia hatása alatt a fennálló renddel kiegyezett, akkor is, amikor a forradalmi demokrata felfogásnak megfelelően támadta a fennálló rendet. Belinszkij Péter-felfogása jó példa arra, hogy a változó politikai nézetek nem szükségszerűen vonják maguk után a történet szemlélet változását. Adott esetben ugyanaz a történetfilozófia gyökeresen eltérő politika szolgálatába is állítható.

A Belinszkij-féle heroizálás tipikusnak volt tekinthető a nyugatosok között. A későbbi szerkesztő, a II. Sándor-i reformokat jobbról támadó *Mihail Katkov* pl. 1840-ben ugyanebben a hangnemben ír I. Péterről: „Csak Péter idejétől kezdve nőtt Oroszország hatalmas, gigantikus állammá; csak Péter idejétől kezdve váltak az orosz emberek nemzetté, az emberi nem egyik képviselőivé...”(68)

E felfogás látszólag rokon ugyan a hivatalos népiesség kritikátlanul apologetikus értékelésének vég-

eredményével, de genetikailag inkább a 18. századi felvilágosodás szellemiségéhez kapcsolódik. A középkori sötétségben világosságot gyújtó hérosz képze ez, megtoldva a „történelem előtti népek” szellemi tökéletesedése és nemzetként való önmeghatározása toposzaival, tehát a romantika kora és a születő nacionalizmusok modern eszméivel.

Ez a történetfilozófia azonban hamarosan *Prokrusztész-ágy*nak bizonyul a nyugatosok számára, akik szellemileg és politikailag is szétfeszítik kerekeit. Belinszkijhez hasonlóan pl. az ifjú *Mihail Bakunyin* is osztja a Péter iránti lelkesedést, Belinszkijjel ellentétben azonban már 1840-től megváltoztatja véleményét, és azt vallja, hogy az első orosz császár „az orosz nép legnagyobb elnyomója”, „a rendőrállam megalkotója” volt.(69) A nyugatosok forradalmi vonulata tehát egyértelműen elhatalmósítja magát az erős autokratikus hatalmat dicsőítő hivatalos népiességtől. Ezzel a két teljesen más ideológiai-politikai alapra épülő nézetrendszer véletlenszerű egybeesése I. Péter értékelése kapcsán megszűnik.

Bizonyos mértékben Bakunyinhoz hasonló utat jár be *Alekszandr Herzen* is. Az ifjúi évek kritikátlan viszonyulását hamar felváltja egy ballanszírozni hivatott új megközelítés: „A kívánság, hogy az állam kikerüljön súlyos helyzetéből, mindinkább erősödött, míg a XVII. század végén egy zseniális tehetségű és vasakarátú, elszánt forradalmár lépett a trónra. I. Péter nem nevezhető sem keleti cárnak, sem pedig *dinasztikus uralkodónak*, annál inkább despotának, akit mintha egyenesen a Közjóléti Bizottság küldött volna; helyzeténél fogva is despota volt és a nagy eszme is azzá tette, amely vitathatatlanul környezete fölé emelte.”(70) Herzennél a „forradalmár” pozitív jelentéstartalmú szó, a „despota” nem

feltétlenül, mégis egyértelmű az értékelés pozitív ki-
csengése.

Nicholas Riasanovsky szerint a döntő változás 1850 körül következett be, amikor Herzen már a nyugati csalódásait is beépítette történetiszemlé-
letébe. Ettől kezdődően egyre erőteljesebbek a cárt bíráló megjegyzései, hogy végül az orosz obszcuri-
ban, tehát magában a népben meglett történelmi megoldása logikus következményeként egyértelmű-
en a mindenkori cári hatalom ellen forduljon. Innen-
től fogva I. Péter sem más számára, mint a zsarnok-
ság szimbóluma.(71)

Az államjogi, a moszkvai és a szentpétervári iskola

A nyugatos táboron belüli hasadás egyik iránya te-
hát a radikalizálódás volt: a forradalmi demokraták
választotta út. Mások a liberális irányt választották,
s akadtak olyanok is, akik a késő szlavofilizmus olda-
lára álltak. Ezek azonban elsősorban politikai moti-
vációjú választások voltak, miközben a nyugatos
gyökerű hivatásos történetírás is igyekezett a kor
szakmai követelményeinek megfelelni. E feladatvál-
lalás eredménye az *államjogi iskola* kialakulása,
amely átveszi a korabeli nyugati történettudomány
legújabb eredményeit, és azokat az orosz törté-
nelmet magyarázó koncepciója megformálása során
alkalmazza. E történetiszemlélet legfontosabb je-
gyeiről bőven esett már szó a magyar történetírás-
ban,(72) s ez mentesít bennünket általános jellem-
zése alól.

Az államjogi iskola programadó írásában, K.
Kavelin Pillantás a régi Oroszország jogi életére c.
tanulmányában a nagy átalakító cár személye ha-
sonló jelentőséget kap, mint az állam szerepe a tör-

ténetfilozófia egészében: „Történelmünknek ezt az átmeneti időszakát – az új hajnalát, a régi korszak letűntét –, ezt a meghatározatlan (általában minden átmeneti idő ilyen) korszakot a megelőzőtől és az utána következőktől az orosz történelem két óriási alakja választja el; IV. Iván és Nagy Péter. Az előbbi kezdi, az utóbbi pedig befejezi, és új korszakot nyit. Egy teljes évszázad választja el egymástól ezt a két, teljesen különböző természetű embert, akik azonban törekvésükben, tevékenységükben azonos irányt követnek. Egyik is, másik is ugyanazon cél felé halad. Valamiféle rokonszenv köti össze őket. Nagy Péter mélységesen tisztelte IV. Ivánt, példaképének nevezte őt és önmaga fölé helyezte.”(73) E közlés azok után válik majd különösen érdekessé, ha meglátjuk, ki tekintette még a rettegett cárt példaképének. Egyébként integráns része az abszolút monarchiát mint legmagasabb rendű államformát idealizáló nézetrendszernek.

Kavelin koncepciója még meglehetősen vázlatos és sematikus. *Szergej Szolovjov* lesz az, aki hatalmas bizonyító apparátus segítségével, a monumentális *Oroszország története a legrégibb időktől* c. szintézisében életszerűvé, egyszersmind hitelessé teszi.

Szolovjov 1851-től kezdve 1879-ben bekövetkezett haláláig évente egy kötettel gazdagította összefoglalását. A péteri korszak közvetlen előtörténetét a 13. könyvben tárgyalta, majd a végét már a 18. kötetben. Ilyen terjedelemben még nem adták a kor szisztematikus történetét. A hangsúly nem is annyira a terjedelmen, hanem a feldolgozás mindenre kiterjedő voltán, a rendelkezésre álló források teljességének kritikai bevonásán, s mindezek mellett az egységes koncepción van. Szolovjov természetesen Golikovtól kezdve, Scserbatovon keresztül egészen Usztrjalovig sok történész áldozatos forrásfeltáró

munkájára alapozhatott, ám a 18. század eleji reformokról addig nem született monográfia. (Usztrjalov többkötetes műve inkább forrásgyűjteménynek, mint feldolgozásnak tekinthető.)

Ez a historiográfiai tény annál sürgősebb feladatot rótt a történetíróra, mivel – mint láthattuk – a korabeli történelmi gondolkodásban I. Péter középonti helyet foglalt el. Szolovjovra ezért nem csupán a történelmi tények elősorolásának, hanem rendbe szedésének, értelmezésének, tehát a koncepció kialakításának terhe is hárult.

Felfogásának kiindulópontja: a reformok szerves előzményei, a 17. századdal való szoros kapcsolat, a történelmi folytonosság teóriája. Ennek nem mondott ellent a cárnak mint forradalmárnak az ábrázolása, akinek hatását a francia forradaloméhoz hasonlítja.(74) Ez egyben Péter nagy érdeme is, amennyiben egymaga – népi felkelés nélkül – képes volt megoldani a történelmi feladatot. Az ellentmondást azzal oldja fel, hogy a cárt egyben „népi uralkodónak” (a népet pedig objektíve „reformokra érettnek”) minősíti: „Péter vérbeli orosz ember volt, aki népével szoros kapcsolatot tartott fenn. Oroszország iránti szeretete sem egy elvont Oroszországra irányult, népével egy életet élt, s e nélkül az élet nélkül nem létezhetett, nem hihetett volna olyan mélyen és őszintén népében és annak nagyságában. Csak hitbéli meggyőződése alapján adhatott olyan megbízásokat orosz embereknek, amelyeket tapasztalatlanságuk és felkészületlenségük miatt semmilyen valószínűség szerint sem koronázhatott siker. Végül számot adtak egymásnak a dicső nép s annak dicső vezére. A forró szeretetért, a népbe vetett mély és megingathatatlan hitért ez a nép hallatlan kitartással, hálával és minden várakozást felülmúló sikerekkel fizetett...”(75)

Ez az idézet az 1872-es *Nyilvános előadások Nagy Péterről* c. munkájából való, amelyben már nem szerepel a francia forradalommal kapcsolatos hasonlat, viszont annál hangsúlyosabb a kontinuitás gondolata. A művet áthatja a pátosz, ami nem teljesen érthetetlen, lévén I. Péter születése kétszázadik évfordulója apropóján írt munkáról van szó. Megjegyezzük, hogy ez alkalomból számos más méltatás is napvilágot látott, ha lehet, még felfokozottabb stílusban.(76)

Természetes, hogy Szolovjov sem tudta kivonni magát kora eseményeinek hatása alól, s a 18. század első negyedének reformjai iránti megkülönböztetett érdeklődése általában a „felülről jött” átalakítások történelmi törvényszerűségein való töprengése miatt is volt. (Adott esetben II. Sándor reformjain, amelyeket egyáltalán nem tartott a péteriekhez hasonlíthatóknak.)(77) Ez lehetett a legfőbb oka annak, hogy koncepciója időnként hasonló belső ellentmondásokat tartalmaz.

Szolovjov az orosz történelmi gondolkodás egyik legnagyobb Péter-tisztelője. Kritikátlan viszonya a reformerhez azonban nem a hivatalos népiességnek az erős hatalomhoz való vonzódásán, netán alattvalói lojalitásán alapult. Mint az államjogi iskola leghatásosabb képviselője, természetesen, Szolovjov is az abszolutizmus rendszerén belül képzelte el az orosz fejlődést, ám annak európai válfaján belül. I. Péter ezért nem mint egyeduralkodó, hanem, mint európaizáló, „reformer” cár válik etalonná történet-szemléletében. Szolovjov tehát tipikus „nyugatos” választ ad a történelmi problémára, ezt azonban a korabeli tudományosság szintjén teszi, ami megóvja a Péter előtti és Péter utáni Oroszország mesterséges szembeállításától, egyben pedig kihúzza a legvádolhatóbb szlavofil kritika méregfogát.

Szergej Szolovjovot *Vaszilij Kljucsevszkij* követte a moszkvai egyetem Oroszország története tanszéke élén (ahogy egyébként Szolovjov Pogogyint). E váltás – szemben az előzővel – nemcsak azért volt zökkenőmentesebb, mert Kljucsevszkij mestere halála után foglalta csak el a posztot, hanem történetfilozófiájuk hasonlósága miatt is. A történeti irodalomban sokat írtak már arról, hogy Kljucsevszkij mennyiben tekinthető az államjogi iskola követőjének.⁽⁷⁸⁾ E keretek között csak annyit jegyeznénk meg, hogy már Szolovjov sem egyszerűen csak az állam történetét vizsgálta, hanem nagy jelentőséget tulajdonított a földrajzi, sőt a gazdasági faktornak is. Utóda még továbbment ezen az úton, amennyiben a kolonizációt koncepciója meghatározó elemévé tette, és az államot csak az egyik – bár kulcsfontosságú – történelmi szubsztanciának tekintette.

Ami pedig Péter-felfogásukat illeti, az, ha lehet, még inkább különbözött egymástól. Más nézetet vallottak a reformok kontinuitásának vagy diszkontinuitásának kérdésében is, bár alapvetően mindkettőjük a folytonosságot vélte meghatározónak. Szolovjovval ellentétben Kljucsevszkij a háborút tekintette a reformok mozgatórugójának, a reformfolyamatot ebből következően rögtönző és kapkodó jellegűnek írta le, szemben a tudatosságát hangsúlyozó Szolovjovval. Kljucsevszkij regisztrálta a cár elkövetett hibáit és az áldozatokat, szemben Szolovjovval, aki semmilyen eszköztől sem riadt vissza, hogy Pétert morálisan is felmentse minden „vád” alól. Nem érthetetlen ezek után, ha Kljucsevszkij végső összegzése alapjaiban tér el tanítómesterétől: „A reform önmagától bontakozott ki az állam és a nép szükségleteiből, melyeket ösztönösen megértett ama nagy hatalmú férfiú, akinek kivételesen szerencsés természetében jól megfért az éles ész és

az erős jellem, s akihez hasonló rendkívüli emberek kifürkészhetetlen okokból időről időre feltűnnek... Nagy Péter reformjának közvetlen célja nem az volt, hogy átalakítsa országa politikai vagy társadalmi, vagy erkölcsi rendjét; a reform nem azt a célt tűzte maga elé, hogy az orosz életet számára idegen, nyugat-európai alapokra helyezze, hogy új, idegenből kölcsönzött elvekre építse; hanem arra a törekvésre korlátozódott, hogy felfegyverezze az orosz államot és népet a Nyugat-Európában készen talált anyagi és szellemi eszközökkel, s ezáltal arra a szintre emelje, amely megfelel az Európában kivívott helyzetének, a nép munkáját pedig kinyilvánított erőinek megfelelő rangra... Ezért aztán a reform, jóllehet eredeti terve szerint szerény és korlátozott vállalkozás lett volna, s csupán a haderő átszervezését és az állam pénzügyi eszközeinek gyarapítását célozta, fokozatosan makacs beháborúvá alakult, felkavarta az orosz életre rátapadt port és penészt, és minden társadalmi osztályt megmozgatott. Bár a főhatalom, a nép elfogadott vezetője indította el és irányította, mégis úgy zajlott és olyan eljárásokat alkalmazott, mint valami erőszakos fordulat, mint egy sajátos forradalom. Céljai és eredményei nem voltak forradalmiak, de forradalmi volt az a mód, ahogyan végbe ment, s ahogy a kortársak elméjét és szívét megrázta. Inkább megrázkódtatásként élték át, mint nagy változásként. De a megrázkódtatás nem várt következménye, nem pedig átgondolt célja volt a reformnak..."(79) Lényeges tehát, ahogy Kljucsevszkij a reformok „korlátozott” céljáról és eredményeiről, illetve végrehajtásuk „megrázkódtatásokat” maguk után vonó eszközeiről ír.

Mindez nem maradhat hatás nélkül végső értékelésére: „Péter ellentmondások közepette vitte előre ügyét, hibái és ingadozásai hirtelen, átgondolatlan el-

határozásokkal váltakoztak, gyenge volt benne a polgári jóérzés, vadállati kegyetlenségekre ragadtatta magát, ám ugyanakkor odaadóan szerette hazáját, rendíthetetlen önfeláldozással szolgálta ügyét, feladatait átfogóan és világosan látta, merész terveit alkotó érzékenységgel gondolta el és példátlan energiával váltotta valóra, s végezetül, a nép kimondhatatlan áldozatai és a maga roppant erőfeszítései árán hatalmas sikereket ért el. Ezek az igencsak különmű vonások nehezen rendezhetők egységes képbe. Attól függően, hogy tanulmányozóinak benyomásait inkább a fény vagy inkább az árnyék uralta el, Péternek egyoldalú dicséret vagy egyoldalú gáncs lett a része. Az elmarasztalást csak fokozta, hogy az uralkodó még jótéteményeit is visszataszító erőszakkal kényszerítette rá a társadalomra. Péter reformja a zsarnokság harca volt a néppel, a nép restségével. A cár azt remélte, hogy a hatalom fenyegetésével öntevékenységre bírhatja a rabsorban tartott társadalmat, és a rabszolgatartó nemesség által meghonosíthatja Oroszországban az európai tudományt, a felvilágosodást mint a társadalmi öntevékenység szükséges feltételét, azt akarta, hogy a rab maradjon rab, de mégis tudatosan és szabadon cselekedjék. Az önkényuralom és a szabadság, a felvilágosodás és a rabszolgaság együttműködése nem egyéb a politikai kör négyszögesítésénél; ezt a feladványt Péter óta két évszázadon át próbálták, de mind a mai napig nem tudták hazánkban megoldani... Az önkényuralom – mint politikai elv – ellenzenes; az állampolgári lelkiismeret soha nem ismerheti el. De megbékülhetünk az olyan személlyel, akiben ez a természetellenes erő önfeláldozással párosul, az olyan egyeduralkodóval, aki nem kímélve magát, feltartóztathatatlanul halad előre a közjó nevében, kockáztatván, hogy tönkrezúzza magát az

áttörhetetlen akadályokon, vagy akár a saját vállalkozásán. Így békül meg az ember a viharos tavaszi zivatarral, mely évszázados fákat csavar ki, de felfrisíti a levegőt, és megöntöztvén a talajt, növekedésre serkenti az új vetés hajtásait.”(80)

Az államjogi iskola professzionalista pátoszát az kölcsönözte, hogy a szakszerűség magaslatáról, az egyetemes történelmi törvényszerűségek felismerésével jogosan utasították el a megelőző történetírás moralizálásra hajlamos megközelítési módjait. Ezenközben úttörők voltak a maguk választotta úton: még Szolovjov is, mint egy történész-polihisztor, az orosz történelem egészéről írta összefoglalását, a klasszikus induktív módszerrel, alapkutatásokat folytatva valamennyi tárgyalt korszakban. Kljucsevszkij sem tér ki az akkori professzorokat kötelező feladatvállalás elől: ő is megírja a maga szintézisét, az imént idézett *Előadásokat az orosz történeletről*. Ő azonban már jobban specializálódik egy-egy korra, tehát még inkább „mélyfúrást” végez egy-egy témában. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy egy magasabb tudományos szinten fogalmazhatja meg ismét a korszerűtlennek ítélt morális aggályokat, amelyek így történetfilozófiai dimenzióba kerülnek. Olyan elemeket épít be tehát történet szemléletébe, amelyek a mai napig őrzik aktualitásukat.

Míg Kljucsevszkij igen szigorú a reformokkal s azok eredményességével, szemben, addig a cár személyével kapcsolatban már bizonytalanabb az értékelése, és élete vége felé hajlandó még tovább enyhíteni a már az *Előadásokban* is rendkívül összetett ítéletén. Az 1901-es *Nagy Péter munkatársai között* c. népszerű cikkében egészen más helyre kerülnek a hangsúlyok: „senkit – legkevésbé magát – sem kímélve ment a maga útján, amelyet a nép boldogulása útjának látott: akár a sebész, aki összeszorított fogakkal

végzi el a kínzó operációt a betegén, csakhogy megmentse életét”.(81) A cár ebben az írásban mint egy magányos hérosz tornyosul értetlen, de uralkodóját mégis istenítő alattvalói fölé. Láthatólag tehát Kljucsevszkij sem tudta magát kivonni I. Péter személyiségének hatása alól. Ám hogy ennek ellenére mennyire nem változott az első orosz császár által létrehozott struktúráról a véleménye, arról mindent elárulnak a szintén a halála előtti évtizedben – saját maga számára – lejegyzett gondolatai: „Péter saját despotizmusa áldozata volt. Erőszakkal akarta az országban a szabadságot és a tudományt meghonosítani. De az emberi ész ezen édeslányai kegyetlenül megbosszulták... Péter tevékenysége az autokratikus önkény és az általános boldogulás állami eszméje ellentmondásából táplálkozott; csakhogy ezen két, egymással össze nem békíthető elvet soha nem tudta összeegyeztetni... Hogy megvédje a hazáját az ellenségeitől, Péter minden ellenségnél jobban pusztította azt...” És talán a leglényegesebb, az *Előadásokban* is végigvonuló gondolat: „Péter után az állam erősebbé vált, ám a nép szegényebb lett.”(82)

Kljucsevszkij tanítványa, majd tanszékén munkatársa, *Pavel Miljukov* mesterénél is radikálisabb hangot ütött meg. Miljukov egy új generáció képviselője a történettudományban. Kettős értelemben is. Az 1890-es évekre már az orosz történettudományban is lejárt a történész polihisztorok és a nagy, egyszerű Oroszország történetek kora. A történeti kutatások intenzifikálódtak és specializálódtak. Komoly hatást gyakorolt a metodológiára a kortárs nyugati történettudomány, azon belül is a pozitivizmus tényleíró módszere. Miljukov is ebben a felfogásban írja meg *Az államgazdaság Oroszországban a 18. század első negyedében és Nagy Péter reformja* c. magiszteri disszertációját, amely a téma historiográfiájában

korszakos jelentőségre tesz szert. A fiatal történész azonban fogékony volt valamennyi európai szellemi áramlatra – beleértve a marxizmust is –, s ez jelentősen hatott nemcsak történeteszemléletére, de politikai nézeteire is. Annak ellenére tehát, hogy Miljukov kifogástalan szaktörténésznek indult, csakhamar a cár liberális ellenzékében, majd annak élén találta magát, ami évtizedekre visszavetette történészi munkáját.

1893-as – rendkívül nagy mennyiségű új levéltári adatot tartalmazó – monográfiája fő megállapításai a következők: „Egyesek felszínes ismereteik alapján naiv módon Pétert reformjával azonosították, azt hirdették, hogy Péter volt a modern Oroszország megalkotója. Sajnos nem áll rendelkezésünkre egyetlen, a cár legközelebbi segítőtől származó hiteles és egykorú adat sem Péter utolsó éveiről. De a külföldi követek nagyszámú jelentését és feljegyzését olvasva állandóan ugyanaz a kutatásaink eredményével egybehangzó benyomásunk támad, ami – számunkra úgy tűnik – megegyezik a dolog lényegével is: mégpedig az uralkodó személyes hatókörének hozzávetőleges korlátozottsága.”(83) Miljukov ezzel megkonstruálja a „reformátor nélküli reformok” elméletét, amelynek érvényességét csak kissé enyhíti az 1714 utáni időszakban: „Számptalan ellentmondás mutatkozott továbbra is az előkészítetlenség, a koncepció és a rendszer hiánya miatt, s nemcsak az átvett formák és a helyi szokások között, de maguk között az átvételek – vagy azok egyes elemei – között is. A hibák és félreértések szakadatlan láncolatának levéltári adatait vizsgálva önkéntelenül is egy olyan személyiség szájából elhangzott ítélet jut eszünkbe, akinek illetékességéhez az adott kérdésben nem férhet kétség; Katalin cárnő szavairól van szó, aki először vette gyakorlati céloktól vezérelve

tüzetes vizsgálat alá Nagy Péter kabinetjének iratait: »maga sem volt tisztában azzal, hogy az állam javára milyen törvényeket kellene hoznia.«.(84)

Miljukovot már disszertációja megjelenését követően sokan bírálták hiperkritikus álláspontja miatt – amint számos magasztalást is kapott.(85) Míg említett műve a szakmai közönség körében tette őt híressé, addig egy évtizeddel ezután publikált *Az orosz kultúra történetének alapvonásai* c. összefoglalása a tágabb értelmiségi körökben. I. Péterrel kapcsolatos álláspontján nem változtat,(86) Riasanovsky szellemes megjegyzése szerint a reform tényét elfogadja, csak az eredményeit kevesli, az áldozatokat sokallja.(87)

Három évtized múlva, párizsi emigrációjában azonban már némileg korigálja álláspontját. A reformok ugyan továbbra sem lesznek tervszerűbbek, az értük hozott áldozatok sem csökkennek, ám a cár személye mégis felmagasztosul – ami nem teljesen érthetetlen egy évfordulós cikkről lévén szó: „Halála után lankadnak ezek a túlságosan is egyéni impulzusok, és a reformot saját belső értékei lendítik tovább. Egy időre leáll, hanyatlik, majd újabb történelmi lökések mozgatják előre, töltik meg új szellemmel, igazolva Péter jövőbe látó elképzeléseit.”(88)

Miljukov után a nagy léptékű történelmi koncepciók helyét a tényfeltáró jellegű, a kor, a történelmi probléma egy-egy részkérdését kutató, a források lehetséges teljes körének bevonásán és kritikai vizsgálatán alapuló leíró jellegű monográfiák veszik át. E tendencia jellemző az orosz történetírás egészére, de különösen az ún. *szentpétervári iskolára*, amely éppen ezen a módszertani alapon különbözteti meg magát a történetfilozófiai gondolkodás iránt nagyobb affinitást mutató, eddigiekben jellemzett ún. *moszkvai iskolától*.

A történelmi hűség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy tulajdonképpen már Miljukov pályatársa, majd Kljucsevszkij utóda a moszkvai Oroszország történelmi tanszék élén, *Mihail Bogoszlovskij* is ezen irányzat képviselője. Az orosz történetírás első olyan alakja, aki gyakorlatilag egyetlen nagy témának – I. Péter korának – szenteli tudományos munkásságát. Szintén Kljucsevszkij-tanítványként, a maga bonyolultságában – távol az idealizálástól – szemléli a cárt és reformjait, de óvakodik a miljukovi radikális következtetésektől is.

1892-es *Nagy Péter területi reformja. A provincia. 1719–1727 c.* magiszteri disszertációjában az államjogi iskola hagyományaihoz híven vizsgálja az európai „reguláris” állami szervezet felépítésére irányuló szándékot és annak végső sikertelenségét.(89) Később kísérletet tett nézeteinek népszerű formában való összegzésére is, és egészen a szovjet korszakba nyúló élete végéig gyűjtögette *I. Péter életrajzi anyagait*, amelynek posztumusz kiadott öt kötetével is csak az 1700-es évig jutott el. A már a sztálini korszakban publikált műben jelentőségre emelkedett, ahogy a hatalomhoz mindig lojális szak-történész az erőszakos eszközöket bírálta: „Ami a szakállak leborotvását illeti, ahhoz aligha volt szükség különleges, törvény által előírt intézkedésekre. Az újítást, ha már a bevezetése kívánatosnak tűnt, nyugodtabban, az emberi méltóság megsértése nélkül, pusztán az utánpótlás szokására hagyatkozva is meg lehetett volna valósítani.”(90)

A szentpétervári történészeknek egyébiránt nemcsak módszertanilag, de koncepcionálisan is eltért a véleményük a moszkvai iskolától. Már a szentpétervári iskola alapítója, a kortárs *Konsztantyin Besztuzsev-Rjumin* túlszárnyalta Szolovjovot I. Péter idealizálása terén,(91) utódai pedig végképp nem tudtak

azonosulni a kljucsevszkiji-miljukovi szkeptikus fel-fogással. Közülük került ki Miljukov egyik leghatáro-zottabb kritikusa, *Nyikolaj Pavlov-Szilvanszkij*. Az állami hivatalnokként dolgozó és az állami levéltára-akat jól ismerő történész a Legfelső Titkos Tanács kapcsán írja a következőket: „Miljukov professzor – az I. Péter reformjáról szóló ismert könyvében – a Legfelső Titkos Tanács intézkedéseire úgy tekint, mint a Péter által az orosz élet körülményei között meg nem valósított reformok közvetlen továbbfejleszté-sére. Az említett történész azzal az előítélettel fogott a péteri kor tanulmányozásához, hogy a történelem szereplői a korokra csak jelentéktelen személyes ha-tást gyakorolhatnak. A fent említett kutatót meg-győződése megakadályozta abban, hogy észrevegye Péter személyiségének meghatározó szerepét a re-formok során még ott is, ahol ez szembetűnő. És meg-írta a »reformátor nélküli reformok« történetét. Én vele ellentétben igyekeztem megmutatni néhány pél-dán, milyen hatalmas volt a reformátor személyes kez-deményezésének, hatalmas energiájának, személyes munkájának hatása a reformok menetére.”(92)

A századforduló jelentős előrehaladást hozott I. Péter korának tanulmányozásában. Ez a nagymo-nográfiák kora, amelyek szerzői óvakodnak még a fentihez hasonló ítéletektől is, ám a történettudo-mányt máig iránymutató alapművekkel gazdagítot-ták. E jelenség a történettudomány részdiszciplínái-nak bővülésével, a társadalom-, gazdaság-, kultúr- és intézménytörténet előtérbe kerülésével magyaráz-ható. A legértékesebb monográfiák éppen ezeken a területeken születtek.(93) Ugyan nem tartozott ez utóbbiak közé, de ki kell emelnünk a derpti profesz-szor, *Alekszandr Brückner Nagy Péter története* c. 1882-es művét, amely lényegében a szolovjovi úton haladva nem hozott újat a kérdés kutatásában, de

ezen évtizedek egyetlen nagyszabású Péter-életrajza volt.(94) Sokkal jelentősebb *Jevgenyij Smurlo* munkássága, aki több tanulmányban és két könyvben is autentikus módon feldolgozta az I. Péter-kép alakulását a történetírásban és az irodalomban.(95)

Az októberi forradalmat közvetlenül megelőző időszak vitathatatlanul legtekintélyesebb történésze a szentpétervári *Szergej Platonov* volt. Legjelentősebb műve az opricsnyinával foglalkozik, ami jelzi szakmai érdeklődésének irányát. Mint aktív professzor, ő is átfogó orosz történeti előadás-sorozatot tartott hallgatóinak, amely könyv alakban szintén megjelent *Előadások az orosz történelemből* címmel. Ebben értelemszerűen nagy teret szentelt I. Péter korának.

Platonov a korszak tárgyalása előtt röviden ismereti a téma historiográfiáját. Ebben Szolovjovot jelöli meg mint olyan történészt, aki túlszárnyalhatatlan az I. Péterrel kapcsolatos történetírásban.(96) Nem érthetetlen ezek után, hogy saját koncepcióját is a reformok folytonosságának elvére építi. Ennek kapcsán azonban olyan szélsőséges végkövetkeztetésre jut, amilyenre még példaképe sem: gyakorlatilag a társadalmi, állami élet minden területén tagadja a „fordulatot” I. Péter korában. A cártól ennek ellenére nem vitatja el a „zseniális” jelzőt, amelyet éppen a régi moszkvai rend belső törvényszerűségei felismerése és radikális megerősítési kísérlete miatt érdemel ki. Ennek kapcsán kitér ugyan szélsőséges módszereire, kegyetlenségére, ám ezt gyerekkori megaláztatásaival magyarázza.(97)

Platonov egyetemi jegyzet funkcióját betöltő könyvéből kitetszik, hogy szerzője a 17. század kutatója, I. Péter koráról nincs eredeti gondolata. Később – már a forradalom után – mégis visszatér a cár személyéhez egy népszerű kötet formájában, amelyben

kísérletet tesz a különféle egymással vitázó nézetek szintetizálására: „A nép jólétére való törekvés, az állam önfeláldozó szolgálata, a megfeszített munka, a tudás szenvedélyes szeretete és a felvilágosítás szükségességében való hit – ezek a tulajdonságai nem képezhetik vita tárgyát. Ezzel mindenkinek számot kell vetnie, aki írni, beszélni akar róla. Ezen tulajdonságoknak helyet kell kapniuk Péter jellemzésében, és ebben az esetben Péter már nem a mocskos, részeges, gonosz és visszataszító muzsik lesz, aki-ről semmi érdemlegeset nem lehet írni, kivéve persze a pirospozsgás, asszonyos arcáról, a hatalmas, kérges kezéről és a patára emlékeztető körmeiről. A tisztességesen, becsülettel megírt ábrázolásokban Péter a külvárosokból és a vad mezőről vissza fog térni a dolgozószobájába, a szenátus termébe, a dokkba, nem fog az ételben turkálni, nem tömi szájába a kenyeret és nem fogja a parazsat kezével kikapni a tűzből, hogy agyonrágott pipáját meggyújtssa, hanem törvényeket hoz és más hasznos munkát végez.”(98)

Az idézetekből nem derül ki igazán Platonov szakmai nagysága. Nem is ez a terület volt az erőssége, de annyit azért világossá tett, hogy nem véletlenül tartják számon mint a moszkvai és szentpétervári iskola közötti összekötő személyiséget.(99) Amíg ugyanis a „zavaros időszakról” szóló monográfiájában a források kritikájából indult ki, I. Péter kora kapcsán a történetírói konstrukciókból. Más kérdés, hogy ez nem vált munkája előnyére.

A forradalom előtti időszak nagy vállalkozása volt a V. V. Kallas szerkesztette *Három évszázad* c. reprezentatív, hatkötetes mű, amely különálló tanulmányok formájában adott képet Oroszország történetéről a „zavaros idősaktól” kezdődően egészen a szerzők koráig.(100) I. Péter korával két kötetben is

foglalkoznak: lényegében a már említett monográfiák eredményeit foglalják össze népszerű formában, kitérve a péteri kor minden lényegesebb aspektusára. A gyűjtemény egyik meghatározó cikke Mihail Bogoszlowszkij *Nagy Péter (kísérlet a jellemzésére)* címet viseli, és a már bemutatott képet közvetíti.(101) Igen fontos *V. N. Bocskarev A nemesség és a parasztság Nagy Péter alatt* c. írása, amely leszögezi, hogy a cár társadalmi téren nem volt reformer, és lényegében mindkét társadalmi osztályt röghöz kötötte.(102) A mű „vonalvezetését” azonban a több cikkel is jelentkező *V. Ja. Ulanov* adja meg, aki I. Péter uralkodását a 17. századra is jellemző „fény és árnyék” együttes dominanciája koraként jellemzi,(103) és hangsúlyosan ír a cár ellenzékéről, lényegében magáról a népről, amely óriási áldozatokat hozott a reformokért.(104) Ezzel lényegében előkészít egy olyan kettős értékelést, amely a péteri uralkodás minden pozitívuma mellett a lakosság terheit a reformok árnyoldalaként láttatja.

A 19. század második felétől kezdődő időszak Péter-recepciójáról elmondhatjuk, hogy – ellentétben az előző korszakokkal – a vezető szerepet a történetírás vette át, és összességében a tudományos szempontok határozták meg a közvélemény cárról alkotott képét. Ez nem jelenti természetesen azt, hogy a publicisztikában, az irodalomban lanyhult volna az érdeklődés I. Péter iránt.

A demokratikus táborban, csalódván II. Sándor reformjaiban, elsősorban *Nyikolaj Csernisevszkij* viszi tovább a ragyiscsevi-herzeni vonalat.(105) Itt emlékeznénk meg a tehetséges történésről, *Nyikolaj Kosztomarov*ról, aki nem tartozott sem a hivatalos, sem a nem hivatalos moszkvai és szentpétervári történész berkekbe, és az autokráciáról vallott nézetei alapján a demokratikus ellenzékhez kell sorolni.

I. Pétert – amint az egész orosz történelmet is – az állam és a népiség elve közötti harc szempontjából szemlélte. Egyfelől elismerte jelentőségét az új Oroszország kialakításában, másfelől azonban despotizmusát elítélte, s arra a következtetésre jutott, hogy a cár ezekkel az eszközökkel nem érhetette el, hogy valóban új Oroszország szülessék.(106)

Amint a történetírásban is a vélemények sokszínűsége jellemzi a századforduló körüli éveket, úgy a filozófiai gondolkodásban és a szépirodalomban is. Nem feladatunk ezek elemzése, csupán *Vlagyimir Szolovjov, Dmitrij Merezskovszkij, Andrej Belij, Andrej Blok* nevét említjük meg, akik jelentős műveket szenteltek a cár személyének, s ezekben rendkívül bonyolult és összetett képet közvetítettek.(107) Akadt persze Szolovjovhoz hasonlatos magasztalás is,(108) ám az 1917-et megelőző időszakra a vélemények árnyaltságára és pluralizmusára való törekvés lett a jellemző.

A szovjet történetírás Péter-képe

Az 1917 utáni történetírás első bő évtizedére a ketősség volt a jellemző. A forradalom előtti történész generáció életben maradt vagy még nem emigrált tagjai tovább folytatták munkájukat. Publikációik a régi mederben haladnak, az átalakuló intézmény- és ideológiai rendszer egy ideig még tűri a faktografikus műveket. Közülük a legmaradandóbb alkotás Mihail Bogoszlóvszkij nevéhez fűződik.(109)

A „történelem frontján” a vezető szerep kétségtelenül *Mihail Pokrovskijé*. Meg kell mondjuk, Pokrovskij forradalmi múltjához híven nemcsak a politikában, de a tudományban és az ahhoz tartozó infrastruktúrában is a régi rend szétverésén fárado-

zott, és a „társadalomismeret” nevű új diszciplína mellett nem szánt különösebb szerepet a tradicionális történelmi stúdióknak. Történetsszemléletére is a szociologikus megközelítés, illetve a marxizmus néhány általános tétele a jellemző. Ezek már 1917 előtt rendszerré álltak össze Pokrovszkij, vagy még előbb, *Plehanov* munkásságában, most azonban uralkodó pozícióba kerültek. Pokrovszkij Péter-felfogása magán viseli a marxizmus „hőskorának” összes jellemző jegyét. Közismert, hogy – a másik korai marxista történésszel, *Nyikolaj Rozskowal* együtt – a kereskedő tőke uralomra jutása egy fázisaként értékeli a péteri korszakot. Ebben a gazdasági-társadalmi folyamatban nem tulajdonít különösebb jelentőséget a cár személyének, vagy ha igen, akkor meglehetősen negatív, mondhatni, lekezelő módon. Csak egy jellemző – kegyeletsértő – példa, amely a korábbi – s főleg a későbbi – Péter-kultuszt ismerve valóban meghökkentő: „Az átalakító halála méltó fináléja volt a pestis idején rendezett vigasságnak. Péter, mint ismert, a rosszul kikezelt szifiliszébe halt bele...”(110) E „tény” korántsem számít ismertnek, még kevésbé bizonyítottnak, és a legkevésbé sem jelentősnek. Ehhez képest Pokrovszkij az *Oroszország története a legtömörebb összefoglalásban* című, munkásiskolák számára írt segédkönyvében újra visszatért hozzá, a lehetséges okokat megtoldva még a mértéktelen alkoholfogyasztással.(111) Sokkal lényegesebb, amit a rendszerről ír: „A péteri szisztéma csődje nem abban állt, hogy »az ország tönkretétele árán lett Oroszország európai rangú hatalommá«, hanem abban, hogy e tönkretétel ellenére sem érte el a célját.”(112)

Zárójelben megjegyezzük, hogy az októberi forradalom körüli évek amúgy sem kedveztek a cároknak, így Péternek sem, és a szépirodalomban sem.

Csak érdekességként megemlítjük, hogy *Alekszej Tolsztoj*, aki később méltán lett népszerű *Első Péter* című, ugyan állandóan átírt, de mégis összetett, és, persze, pozitív értékelést tartalmazó könyvével, az 1918-as *Péter cár napja* c. kisregényében még kritikusan szemléli a cárt.(113) *Borisz Pilnyak*, *Jurij Tinyanov* és kicsit később *Andrej Platonov* pedig még lesújtóbb képet fest.(114)

A 30-as évek közepén sor került Pokrovszkij iskolájának felszámolására, majd megsemmisítő bírálatára. S bár nem a bennünket most közelebbről érdeklődő téma volt a legfontosabb vádpont, jutott hely a Péter értékelésében megmutatkozó „hibák korrigálására” is. A leglényegesebb megállapítást *A. M. Pankratova* tette az *M. N. Pokrovszkij történelmietlen koncepciója ellen* c. tanulmánykötetben: „M. N. Pokrovszkij nem adott marxista–leninista értékelést I. Péter személyéről, és nem mutatta meg azt a progresszív szerepét, amelyre Lenin és Sztálin rámutatott.”(115)

E történetszemléleti váltás távolabbi politikai-ideológiai oka az 1929-es sztálini fordulat volt.(116) Közelebbi oka az új – sztálini – ideológia- és történelemfelfogást bevezetni szándékozó eseménysor. Az első mozzanat *Sztálin* később elhíresült 1931-es beszélgetése *Emil Ludwig* német íróval. Ebben a szovjet állam feje a következő megállapítást tette: „Igen, természetesen, Nagy Péter sokat tett a pomeszcikok osztályának felemeléséért és a születőben lévő kereskedő osztály fejlődéséért. Péter sokat tett a pomeszcikok és kereskedők nemzeti államának létrehozásáért és megerősítéséért. Azt is meg kell mondani, hogy a pomeszcikok osztályának felemelkedése, a kereskedők osztálya kialakulásának elősegítése és ezen osztályok nemzeti államának megerősítése a röghöz kötött parasztság számlájára történt, amelyről három bőrt is lenyúztak.”(117) Ezt követte a

Népbiztosok Tanácsa és a Központi Bizottság 1934. május 16-i rendelete a honi történelem tanulmányozásáról és tanításáról, ami együtt járt a tankönyvek Sztálin, Kirov és Zsdanov általi revíziójával. Ekkor már sor kerülhetett a Pokrovszkij-iskola leleplezésére az 1936. január 26-i újabb rendeletben. A sort az SZK/b/P rövid történetét tartalmazó, és a közleményekben *Kratkij kursz*ként tovább élő sillabusz megjelenése zárta le 1938-ban.(118)

Sztálin „klasszikus” értékelése évtizedekre meghatározta a kérdés tanulmányozását: életében senki nem mer eltérni tőle koncepcionális értelemben. A Pokrovszkij idejében valóban elhanyagolt történeti kutatások azonban új lendületet vesznek 1934 után. Sokáig meglehetősen szerény eredményeket hozva. B. B. Kafengauz 1947-es historiográfiai összegzésében – a szerző szándékai ellenére – szálnalmas kép kerekedik ki a megelőző évtizedek Péter-kutatásáról. Péter gyáraitól, kiváltképp a vaskohászatáról, szépszámú publikációval büszkélkedhet a kor, és több írás születik az osztályharc 18. század eleji állásáról is. Ezen a téren valóban irányváltást tudott végrehajtani a sztálini történetírás. Se monografikus, se egyéb összefoglaló művet – Bogoszlovskij és Platonov már ismertetett munkáin kívül – nem tud azonban a historiográfus felsorolni.(119) Az említettek mellett I. Péter sikeres külpolitikájáról és hadisikeréről születtek még jelentősebb munkák: Kafengauz cikke is a *Nagy Követjárás* 250. évfordulójára kiadott reprezentatív tanulmánykötetből való. Kafengauz dicséretére legyen azonban mondván, hogy nem elégedett meg a további feladatok kijelölésével, és ő maga is számos tanulmánnyal gazdagította a kérdéskör szegényes historiográfiáját.(120)

Ha úgy tetszik, „levegőben lógott” már az új, „valóban marxista” – tehát sztálinista – szintézis I. Péter

koráról. E feladatot *Vlagyimir Mavrogyin* oldotta meg 1948-as *Első Péter* c. könyvével. A leningrádi történészek későbbi vezető alakja szinte pontról pontra a sztálini útmutatás alapján halad. Miután becsületesen végigsorolja a cár reformjait, a következő megállapítást teszi: „Péter reformjai mélyen haladók voltak. Merész kísérletnek tekinthetjük őket a katonai, államszervezési, ipari és kulturális területen mutatkozó elmaradottság kereteiből való kilépésre. Péter mindent, ami a változtatásokat akadályozta kegyetlenül és kérlelhetetlenül elsöpört az útjából. »Vasmarkában tartotta Oroszország jövőjét« – írta Herzen. A marxizmus – tanít bennünket Sztálin elvtárs – egyáltalán nem tagadja a kimagasló egyéniségek szerepét vagy azt, hogy emberek csinálják a történelmet... De persze az emberek nem úgy csinálják a történelmet, ahogy valamilyen talajtalan elképzelés diktálja nekik, nem úgy, ahogy eszükbe jut. Minden új nemzedék meghatározott viszonyokat talál, amelyek születése pillanatában már készen álltak, megvoltak. És a nagy emberek csak akkor érnek valamit, ha rájönnek, hogyan lehet ezeket a viszonyokat megváltoztatni. Péter éppen ilyen ember volt, aki a lázas tevékenysége előtti viszonyokat helyesen értelmezte, és rájött, hogyan kell e viszonyokat a háza javára megváltoztatni. Sem le – sem túlbecsülni nem szabad Péter reformtevékenységét. Sztálin elvtárs Emil Ludwig német íróval folytatott beszélgetése során – aki Nagy Péter kapcsán egy szerencsétlen hasonlatot fogalmazott meg – rámutatott, hogy e párhuzam »tarthatatlan«, hiszen »ami Lenint és Nagy Pétert illeti, Péter egy csepp volt a tengerben, Lenin azonban – egész óceán.«” (121) Ebben a szövegben a személyiség történelmi szerepének „helyes” – értsd: hangsúlyos – értékelésére találhattunk példát.

Másutt a sztálini felfogás más összetevőivel is meg-

ismerkedhetünk: „kinek a rovására lehetett felszámolni Oroszország elmaradottságát? A néptömegek rovására. Péter egy jöttányit sem engedett a nemesség alapvető osztályérdekeiből, megőrizte, sőt megerősítette a jobbágyrendszert, a jobbágyság kizsákmányolását, súlyosbította a munkásság vállára nehezedő terheket. Megszilárdította a régi, feudális, a jobbágyság kizsákmányolására épülő termelési módot. Ezért nagy ívű elgondolásai, határozottsága és állhatatossága ellenére Péter, az általa irányított nemesség szűkkeblű osztályérdekeiből és az önkényuralmi, feudális Oroszország állami és társadalmi rendjének, valamint gazdasági rendszerének szűkös voltából következően, nem tudta hazánk elmaradottságát leküzdeni.”(122) Azt tudniillik „csak a sikeres szocialista építés alapján lehet felszámolni. És csakis a proletariátus számolhatja fel, amely felépítette saját diktatúráját és kezében tartja az ország vezetését”.(123) Ha ehhez hozzá vesszük még az előző fejezetben már idézett, a külországi átvételek „rothadó bűzétől” óvatosan elhatárolódó passzust, akkor teljes vértetében áll előttünk a sztálini kor domináns Péter-képe.

A történelmi hűség kedvéért el kell mondanunk, hogy nemcsak ez a népszerűsítő mű, de több monográfia is született a sok kiadást megért Mavrogin könyve utáni fél évtizedben. Köztük néhány lényeges is.(124) Összességében a korábbi évtizedek kutatási irányát folytatják, úgy is fogalmazhatnánk, hogy ezeket a tanulmányokat fejlesztették monográfiákká. A történelem totalitásához mérve igen szűk területeket kutatva, sok új ismerettel gazdagították a péteri kor szakirodalmát, koncepcionálisan azonban nem léptek ki a Sztálin által kijelölt kereteből. Vagy ha igen, mint pl. *B. I. Sziromjatnyikov*, akkor az azonnal megsemmisítő kritikában részesült.(125)

A korszakot – stílusos módon, közvetlenül Sztálin halálát követően – *A Szovjetunió története* című sokkötetes szintézis I. Péterrel foglalkozó *Oroszország a 18. század első negyedében. I. Péter reformjai* c. monumentális, sokszerzős kötete zárja le 1954-ben. A jórészt B. Kafengauz nevével fémjelzett mű a már ismert következtetéseket tartalmazza a korról, ám addig nem tapasztalt teljességben és részletességgel. A végkonklúzió azonban már egy fiatal történésztől, a későbbi Péter-kutatások meghatározó alakjától, *Nyikolaj Pavlenkótól* való: „A progresszív jelenségekért azonban a nép drága árat fizetett – a parasztság elnyomtatása tovább erősödött; a kulturális és más eredmények főleg az uralkodó osztály és részben a kereskedők javát szolgálták. A feudális-jobbágytartó rendszer még képes volt arra, hogy valamelyest biztosítsa a termelőerők fejlődését, a függőségi viszonyok azonban megtörték a lendületet, az uralkodó osztály – a nemesség – az ország elmaradottságán nem tudott úrrá lenni, mint ahogyan nem tudott a burzsoázia sem. Csak két évszázad múltán, a proletariátus – miután véghezvitte a nagy októberi szocialista forradalmat és magához ragadta a hatalmat – teremtette meg a feltételeket a néptömegek soha nem látott kulturális és anyagi felemelkedéséhez.”(126)

A sztálini történetírás I. Péter-felfogása meglehetősen összetett. Kettős értékelésnek mondhatnánk, amennyiben a történelmi személyiséget „visszahelyezi jogaiba”, és az erős birodalom létrehozóját ünnepli, ugyanakkor a néptömegeket elnyomó uralkodót elmarasztalja. E kettősség azonban nem alkot harmonikus egységet, rendkívüli kiegyensúlyozatlanságot takar. Az egyes történészek azért jutottak időről időre kellemetlen helyzetbe, mert nehezen tudták eltalálni a kívánt „arányokat”. Általában az a

törvényszerűség érvényesült, hogy a specializációtól függően kerültek többségbe a negatív vagy a pozitív értékelési jegyek. A manufaktúrák munkásaival, a parasztok ellenállásával foglalkozó munkákban a népnomorító cár, az északi háborúról, a külpolitikáról, az államot megerősítő reformokról szóló írásokban pedig a győzedelmes nagy átalakító képe dominál. Bonyolultabb az összefoglaló munkák Péter-értékelése. Elmondható, hogy csak abból nem származott baj, ha Sztálin Emil Ludwignak tett megjegyzését szó szerint követték. S meg kell mondjuk, ez az esetek döntő többségében sikerült is a szovjet történészeknek.

Nagy általánosságban megállapítható azonban, hogy a pozitív elemek mindig túlsúlyban voltak, és végeredményben I. Péter heroizált portréjához vezettek. A sztálini korban azonban soha nem volt olyan kultusza, mint IV. Ivánnak. Ez a szovjet historiográfia egyik paradoxona. Amelynek elég egyszerű a magyarázata. Sztálin azért tartotta igazi előképének IV. Ivánt, mert a rettegett/rettenetes cár mindenben megfelelt modern kori reinkarnációja elvárásainak. Nem úgy I. Péter, aki – gyakran bírált – nyugatimádatával szükségszerűen sorolódott hátrébb Sztálin értékhierarchiájában. Így aztán az ő esetében bátrabban lehetett az ún. „marxista” történelemfelfogás osztályharcos megközelítését érvényre juttatni, miközben, persze a tekintélyelvi és birodalmi aspektus végig meghatározó maradt.

Nem érthetetlen ezek után, hogy az SzKP XX. kongresszusa a Péter-historiográfiában nem hozott olyan áttörést, mint IV. Iván esetében. A szovjet történetírásnak nem volt oka fordulatot végrehajtania, hiszen a cár idealizálása nem a szovjet felfogás megkülönböztető sajátossága volt: láthattuk mély gyökereit az 1917 előtti orosz történetírásban. Azon-

kívül – szögezzük le még egyszer – ez messze nem történt olyan szélsőséges módon, mint IV. Iván esetében. Harmadrészt pedig: az 1956 utáni szovjet történetírás ugyan szakít a történelmi személyiségek kultikus ábrázolásával, de változatlanul őrzi az osztályharcos megközelítési módját, valamint a nemzeti szempontok primátusát. Ez továbbra is kettősséget eredményez az értékelésben, amelyet ezentúl – természetesen – már nem Sztálinból vezetnek le, ezért az érvrendszer változatosabbá válik.

Akárcsak az 1930–1950-es években, továbbra is jelen van a nép életét és osztályharcát vizsgáló kutatási irány, amely a cár uralkodásának árnyoldalait mutatja be – anélkül azonban, hogy összességében elvitatná érdemeit.(127) E műfaj talán legfigyelemreméltóbb műve *N. B. Golikova Politikai ügyek I. Péter alatt* címet viseli, és lényegében a hírhedt *Preobrazsenszkij prikaz* működését elemzi. 1957-ben publikálták – aligha jelenhetett volna meg akár egy évvel korábban. Golikova a lényegében az államvédelmi hivatal funkcióját betöltő prikázzról elmondja, hogy: „fontos szerepet játszott a jobbágytartó állam megerősítésében. Egyúttal azt is tükrözi, hogy Oroszország progresszív európaizálása és a nyugat-európai kultúra elsajátítása durva és vadállati eszközökkel történt.” A biztonság kedvéért azért a szerző *Lenin* védőszárnyai alá menekül, mert a könyv utolsó mondata az a lenini idézet, hogy I. Péter „barbár eszközökkel harcolt a barbárság ellen”.(128)

Szintén a korábbi évtizedek tradícióinak folytatása a hadsereg és a külpolitika hangsúlyos jelenléte a historiográfiában.(129) Különösen az évfordulók voltak jótékony hatással a történelmi kutatásokra. A *poltvai* győzelem 250. évfordulójára,(130) majd Péter születésének 300. évfordulójára is tanulmány-

kötetekkel rukkolt ki a szakma, ami főleg az utóbbi esetében a kutatások tematikai gazdagodását hozta.(131)

Ekkortájt jelenik meg *Nyikolaj Pavlenko I. Péter* című összefoglaló műve is, amely a szerző témában írt addigi tanulmányait szintetizálja.(132) Pavlenko az 1970-es évekre a péteri kor első számú szovjet szakértőjévé vált. Amint a 19. század előtti orosz történelmet tanulmányozó 1960–1980-as évekbeli szovjet történetírás fő vonulatára, úgy Pavlenko munkásságára is érvényes a forrásközpontú, tényleíró és – a lehetőségekhez képest – ideológiamentes tárgyalásmód. A tárgyilagosságra, szenttlen előadásmódra való törekvés, a tényközpontúság előnyösen különböztette meg Pavlenko új Péter-életrajzát minden korábbtól, és ez nagy népszerűséget kölcsönzött művének nemcsak az 1970-es évek szovjet valóságában, de még Magyarországon is.(133) Adatgazdagsága és manipulációmentes okfejtése miatt meg is szolgáltatta e bizalmat, koncepcionális téren azonban nem hozott újat. Alapja a már ismert kettős értékelés, amely később, még lekerékítettebb formában így hangzott: „A reformok perspektívájukban, függetlenül attól, hogy a népi tömegek erejének túlfeszítése árán valósultak meg, végeredményben hasznosak voltak számukra is, hiszen az általuk létrehozott hatalmas állam biztosította az ország nemzeti függetlenségét, az pedig, hogy megvetette a lábát a Balti-tenger partján, a külkereskedelem és a termelőerők, így a parasztgazdaságok fejlődéséhez járult hozzá, csakúgy, mint a Nyugat-Európa fejlettebb országaival való szorosabb gazdasági és kulturális kapcsolatok létrehozásához.”(134)

Pavlenko idézett értékelése azért különösen fontos számunkra, mert jól bizonyítja, hogy a szovjet felfogásban a sokat emlegetett kettősség valójában

látszólagos: a nemzeti nagyság mindig előbbre sorolódott, mint a nép szempontjai. Az 1970–1980-as évek történetírásának becsületére legyen azonban mondván, itt már nem egyszerűen a birodalom, hanem egy *európai típusú* nagyhatalom válik az értékkelés mércéjévé.

Hasonló szellemben íródott az 1970-es évek összefoglaló műve, *A Szovjetunió rövid története* is: „A XVIII. század első negyedének reformjai történelmi szempontból nagy jelentőségűek voltak. Svédország az európai nagyhatalmak sorában kénytelen volt átengedni helyét Oroszországnak. Most már egyetlen nagy európai problémát sem lehetett megoldani az oroszországi birodalom részvétele nélkül, amelynek diplomáciáját erős reguláris hadsereg és első osztályú hajóhad támogatta. Oroszországban nagy hazai manufaktúraipar alakult ki. Bővült a csírájában már a XVII. században kialakult nemzeti piac az új körzetek – Baltikum, Szibéria, délkeleti területek – bekapcsolódásával. A való élethez közel álló új tartalommal gazdagodott a kultúra mind a közoktatás, mind az irodalom, mind a képzőművészetek terén. Mindez elősegítette az orosz nemzet kialakulását. De a XVIII. század első negyedének átalakításai nem változtatták meg a társadalmi viszonyokat. Oroszország feudális ország maradt. De a nagyipar megteremtése, a nemzeti piac megszilárdulása, a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok bővülése a tengeri határokra való kijutással megteremtette az anyagi feltételeket ahhoz, hogy a jövőben fejlődésnek induljanak a kapitalista viszonyok.”(135)

A szovjet történetírás 1956-ot követő három évtizede – az orosz közép- és kora újkor történet tanulmányozásában – ilyen „se hús, se hal” megoldásokat produkált, ami azonban előnyösen különböz-

tette meg a sztálini hamisító historiográfiától. A tudatos torzítástól való jogos tudósi félelem diktálta az óvatos megfogalmazásokat: a tények ismét az általánosítások fölé kerekedtek. A kutatások tovább folytak,(136) egy ponton azonban már a főbb metodológiai kérdésekben való elbizonytalanodás, a történetfilozófiai gondolkodás iránti affinitás hiánya az I. Péter-kérdés további tanulmányozásának akadályává vált.

Ezekben az évtizedekben a Péter-tematika nem tartozott az igazán vonzó tudományos problémák közé, a fentebb jellemzett megközelítés miatt a cár alakja maga is elszürkült, fantáziátlan munkák sora született, miközben sorsdöntő kérdések tömege maradt feltáratlan és kimondatlan.

Ebből a brezsnyevi pangásra általában is jellemző, állóvízes állapotból lendítették ki a historiográfiát az 1980-as évek második felében kezdődő politikai változások. Az orosz értelmiség azokban az években meglehetősen optimista volt, és – mint már annyiszor az orosz történelem során – sokat várt az éppen soron lévő vezetőtől, *Gorbacsov*tól. Az olyan európai személyiségek, mint *Dmitrij Lihacsov* is osztoztak ebben a lelkesültségben. Ez adott esetben eléggé paradox véleményt eredményezett: Lihacsov, a régi orosz kultúra legavatottabb specialistája dicsőítette e kultúra lerombolóját. Részint azért, mert „ha nem lett volna egy »sietős« Péter, akkor könnyen születtek volna más történelmi személyiségek – csak hogy kevésbé tehetségesek és kevésbé alkalmasak az államférfiúi tevékenységre”. Másrészt pedig abból a felismerésből kiindulva, hogy „a hatalmas kiterjedésű Oroszországban valamennyi reform, valamennyi történelmi átalakulás több erőfeszítéssel járt, több munkát követelt és több áldozat árán valósult meg”.(137) Dmitrij Lihacsov I. Péter kapcsán

valójában általában az oroszországi reformok elkerülhetetlenségéről, és egyúttal „rögös útvjáról” fejtette ki elképzelését. (Kétségtelenül áttételesebben, mint 1989-ben a Gondolat Kiadónál elutasított *I. Péter: pro és kontra* c. kéziratom lektora, aki éppen Lihacsov véleményének interpretációja kapcsán óvta – helyettem is – a szovjet reformfolyamatot.)

Teljesen hagyományosnak mondható munkák szintén napvilágot láttak ebben az időben. Ilyen volt pl. *V. I. Buganov Nagy Péter és kora* c. rövid életrajza – 1989-ből. Ne feledjük: újabb kerek évforduló éve ez – I. Péter önálló uralkodása kezdetének 300. évfordulója –, ami a történészek idősebb generációját is megemlékezésre ösztökélte. Buganov Oroszország további fejlődésének zálogát látta a cár tevékenységében. Abban ugyanis „a felgyorsító szerepét játszották azok a hatalmas impulzusok, amelyeket ennek a mozgalomnak a saját maga, a cár-ács munkatársai és, természetesen, az egyszerű munkás milliói tettek az első orosz imperátor idején”.(138)

Az igazi történet szemléleti fordulatra sem kellett azonban sokáig várni. *Jevgenyij Anyiszimov* ugyan ebben az évben jelentette meg *A péteri reformok kora* c. könyvét, amely az orosz történetírásban először fogalmazta meg az I. Péter tevékenysége által felmerülő valamennyi konkrét történelmi és történetfilozófiai aggályt. Az akkor még viszonylag fiatal történésznek számító Anyiszimovnak minden legitimitációja megvolt a hagyományos történetírói séma revideálására, hiszen addigra már számos releváns tanulmányt, monográfiát publikált e tárgykörben,(139) és a szóban forgó műben sem a népszerűsítő műfaj kínálta legkönnyebb megoldást választotta: a források „beszéltetésének” eszközével rajzolta meg I. Péter portréját.

Kiinduló tétele a következő: „A célok és eszközök

összefüggésének, az eredmények és elérésük útjainak ősi kérdését napjainkban megfeszítetten igyekeznek a történészek és publicisták egy új szinten megoldani. És nem véletlenül vált közelivé a péteri és sztálini téma...”(140) Majd Anyiszimov még közelebb hozza a mához a 18. század eleji problémákat: (A téma aktualitását az adja, hogy) „a mi társadalmunk azon átalakulások korába ért, amelyek mélységétől, következetességétől és radikalizmusától függ gyermekeink és unokáink további sorsa. Ezért olyan fontosak számunkra a reformok és a reformátorok történelmi tapasztalatai.”(141) A történelem ezen leckéi közül Anyiszimov az alábbiakat tartja a legmegszívlelendőbbeknek: „felmerül az orosz talajon történő átalakítások legfontosabb, gyökeres problémája: hogyan, milyen úton kell haladni, hogy megvalósítsuk az igazságot, az igazságosságot, az egyetemes boldogságot? Az erőszakos progresszió útján, amikor normálisnak, megengedhetőnek számított az, hogy a nép egyik részét feláldozták a többiek fényes jövője érdekében, amikor a magas célok elérésének eszközéül az erőszakot, a legkülönbözőbb formában megjelenő kényszert választották? Éppen ezen az úton járt Péter-reformátor.”(142)

Világos, hogy Anyiszimov nem szimpatizál ezzel az úttal. A maga történelmi feladatát abban határozza meg, hogy megértse: „hogyan, mikor és miért alakult ki és fejlődött Péterben, ebben a »pétervári álmódzóban«, a saját népén végrehajtott azon grandiózus erőszakos kísérlet eszméje, hogy létrehozza a »reguláris« rendőrállamot, ahol az »egyetemes jólét« absztrakt eszméje érdekében feláldozták az egyes ember konkrét érdekeit”.(143)

Egyébiránt Anyiszimov becsülettel nyomon követi I. Péter reformjait – még a cár halála után is. Regiszt-

rálja pl., hogy a kollégiumok 80 évig működtek, a fejadót 163 évig szedték, az utolsó újoncverbuválásra 170 év után került sor, az egyház állami irányításának péteri rendszere majd 200 évig állt fenn, míg a Szenátus egészen 1917-ig, tehát 206 évig.(144) Nem tagadja tehát a péteri uralom eredményeit – ám a legkevésbé sem tekinti azt modellértékűnek.

Anyiszimov koncepcióját könnyen minősíthetnék túlon túl átpolitizálnak. A „ha már megtörtént, akkor meg kellett történnie” determinisztikus történelemfelfogás azonban napjainkra anakronisztikussá vált, és képtelennek bizonyult a fejlődési alternatívák beépítésére a történetiszemléletbe. A leningrádi historikus mint kutató történész jutott el arra a felismerésre, hogy a hagyományos szemléletmód zsákutca a történész számára, amennyiben nem egyszerűen a leírásra szorítkozik, hanem trendeket és törvényszerűségeket is láttatni akar. Ilyen megközelítésben a mégoly távoli idők strukturális párhuzamainak összehasonlító elemzése is perspektivikusnak bizonyulhat. Anyiszimov 100 év történetírása által felhalmozott új tudásanyag beépítésével jutott lényegében ugyanoda, ahová Kljucsevszkij – és e felismerést az azóta eltelt idők új történelmi tapasztalatai teljes mértékben visszaigazolták.

Anyiszimov új értékelési kritériumokat használt – hagyományos történetírói eszközökkel operálva. Az új, a még nála is fiatalabb, valójában már nem az átmeneti időszak, hanem a 90-es évek nemzedékének tagja, A. N. Medusevszkij újszerűnek ható kutatási módszert használt – és a tradicionális értékrendszeren belül maradt.

Medusevszkij a szintén számos tanulmányt szintetizáló 1993-as *Az abszolútizmus megerősödése Oroszországban* c. könyvében az összehasonlító történelmi

módszer segítségével kísérli meg I. Péter reformjait elhelyezni az orosz és az egyetemes történelemben. Terjedelmes historiográfiai bevezetésében nagy gondot fordít a nyugati történetfilozófia vizsgálatára, és különös figyelemben részesíti az orosz államjogi iskolát. Ez annál érthetőbb, mivel ő is az államszervezet reformját tekinti az abszolutizmusok lényegi meghatározó vonásának.

Ezt követő nagyszabású világtörténelmi panorámájában a *Max Weber*-i definíció alapján szisztematizálja a tradicionális államszervezetből a racionális államba vezető folyamatokat. Már kiindulásként megjegyzi azonban, hogy I. Péter reformjai az adminisztratív szervezet egységesítését, központosítását, a funkciók differenciálását, és bizonyos értelemben, militarizálását célozták, ezért az „utolérő fejlődés”, a modernizáció tipikus példájául szolgálnak.(145) A tradicionális és racionalizáló tendenciák harcára, az abszolutisztikus hatalom koncentrációjára és centralizációjára azonban egyéb egyetemes történeti példákat is hoz. Így kerül egy modellbe *Diocletianus*, *Nagy Konstantin*, *Ekhnaton fáraó* és *Akbar, a nagy mogul*.(146)

Ezer éveket és ezer kilométeres távolságokat hidal át e nagy ívű koncepció, bár elismeri, hogy az újkori integrációval bizonyos értelemben új szituáció keletkezett. Ezen időszakban a racionalizálási folyamatnak három kritériuma van: 1. a tervszerűség, 2. az utolérő fejlődés, 3. a fejlettebb országok mintaként használata. Mindhármat megtalálja a török reformfolyamatban 1720–1839 között, a 19. század eleji egyiptomi reformban, valamint az 1868-as *Meidzsi-forradalomban*.(147) A tradicionális államból a racionális államba vezető úton – ismét csak Max Weber nyomán – külön, felgyorsító szakaszként tárgyalja az ún. *karizmatikus* hatalomszervezet típusát.

Ilyen átalakító vezéreknek látja *Kemal Atatürköt*, *Nasszert*, a ghanai *Nkrumahot*.(148)

Nem meglepő ezek után, hogy I. Péter és reformjai ebbe a világtörténelmi sorba illenek Medusevszkijnél. Sőt velük kezdődnek: „Az utolérő fejlődést, a modernizációt és az európaizálást megtestesítő péteri adminisztratív reformok elsők voltak az újkor hasonló átalakításai sorában, egy sor olyan időtálló jellemvonást felmutatva, amelyek később nyomon követhetők Poroszországban, Ausztria–Magyarországban, Törökországban, Egyiptomban, Japánban és más államokban egészen napjainkig... A péteri reform – ebben a vonatkozásban – a világtörténelem fontos mérföldköve, mivel a világméretű modernizáció és európaizálás folyamatának kezdetét szimbolizálja. I. Péter az újkor első reformátora, a jelentősége pedig az államszervezet történetében hasonlatos Kolumbuszéhoz a nagy földrajzi felfedezések történetében.”(149)

Medusevszkij műve kétségtelenül új hangot jelentett a felbomló szovjet történetírást követő útkereső orosz történettudományban. Kitűnik belőle a nemzetközi szakirodalom beható ismerete, a történetfilozófiai kérdések iránti érdeklődés, az általánosításra való hajlandóság, a komparatív és szociologikus nézőpont. Ezen erényei egyben hiányosságai is művének, ugyanis eltorzították e történettudományos vizsgálati módszer legitim arányait a szociológia irányába. Medusevszkij sem kronológiailag, sem földrajzilag, sem terminológiailag nem korlátozza magát, nem jelöl ki egy korszakot vagy egy régiót kutatása tárgyául: a struktúrákat időtől és tértől függetlenül, absztrakt módon kezeli. Ezzel olyan történelmi jelenségeket mos össze, amelyek különműek, olyan kiterjesztő fogalomhasználattal dolgozik, amely alkalmatlan történelmi specifikumok feltárására.

Egyetemes történeti párhuzamai ezért erőltetettek, spekulatívak. Abszolutizmus kutatásai kísértetiesen hasonlítanak az előző fejezetben tárgyalt pavlov-szilvanszkiji feudalizmus kutatásokra. Nemcsak módszerüket, de metodológiájukat tekintve is. Az államjogi iskola megújulásáról árulkodnak, annak idealizáló hajlamaival együtt.

1993-ban egy I. Pétert – a reformer cárt – piedesztálra állító felfogás tagadhatatlanul megfelelt a kor-sellemnek. Az oroszok a reformok, az európaizálás gyors sikerének lázában égtek, miközben széthullott a régi ideológiai rendszer. I. Péter így, úgymond, kapóra jött. Egyszerre testesítette meg az oroszok nemzeti nagyságát és reformelszántságát. Nem véletlenül keresztelték vissza Leningrádot Szentpétervárrá, és Jelcin elnök választási pártja sem véletlenül választotta emblémájául a *Bronzlovast*. Sokat elárul erről az időszakról, hogy ugyanebben az évben egy közvélemény-kutatás szerint „minden idők legfigyelemreméltóbb orosz politikusa” 44%-kal I. Péter lett úgy, hogy még a második Lenin is csak 16%-ot kapott.(150)

A történettudomány azonban továbbra is megosztott maradt. Még ebben az 1993-as évben különös cikk jelent meg a központi történész folyóiratban, a *Voproszi isztoriiban*, *Ja. E. Vodarszkij I. Péter* című rövid életrajza. Különös azért, mert szakfolyóirathoz képest kifejezetten „iskolás” stílusban megírt, semmilyen új adatot nem közlő összefoglalásról van szó. Végző értékelése azonban a tradicionális szovjet állásponhoz képest más helyre tette a hangsúlyt: „El kell ismerni, hogy (I. Péter) nem vitte Oroszországot a felgyorsult gazdasági, politikai és társadalmi fejlődés útjára, nem kényszerítette több etapon túli ugrásra, általában sem intenzifikálta az országban végbe menő folyamatokat (hacsak nem a

hadsereg, a flotta, az ipar és a kultúra fejlődése terén). Cselekedetei nem voltak történelmileg igazoltak, és nem feleltek meg maximális mértékben Oroszország fejlődése érdekeinek (ismét csak a jelzett területeket kivéve). Ellenkezőleg, e cselekedetek a lehetséges maximális mértékben akadályozták Oroszország progresszív fejlődését, és megvetették alapját a még további másfél százados akadályoztatásának.” Igaz, Vodarszkij a végén mégis „nagy államférfinak” minősíti I. Pétert, ám soha nem tapasztalt egyértelműséggel fogalmazta meg, hogy a cár idején Oroszország fejlődési irányát tekintve még távolabb került a kapitalizálódástól, s így Európától, mint bármikor korábban.(151)

Egyebek között Vodarszkij iménti cikkére is reagált *Alekszandr Kamenszkij*, az elsősorban II. Katalin korának szakértőjeként ismert moszkvai történész *A 18. századi reformok Oroszországban történelmi retrospektívában* c. tanulmányában. Számára láthatóan idegen volt a péteri reformok objektíve „reakciós” jellegének explicit kimondása, ami egyébként azon koncepciójának is ellentmondott volna, amely szerint az oroszországi reformok nem eleve elrendeltetészerűen sikertelenek, és hogy folyamatukban kell eredményességüket vizsgálni. A 18. század eleji reformokat illetően azonban nem is kerül olyan messzire Vodarszkij véleményétől: „Péter korában nem realizálódott az alternatív történelmi fejlődés lehetősége, és megmaradt Oroszország társadalmi-politikai rendszerének sajátosságai... A modernizáció ily módon egyrészt visszafordíthatatlanná, másrészt meghatározott mértékben látszólagossá, sérültté, felemássá vált. Mindez meghatározó jelentőséggel bírt az ország történelmi fejlődésének egészét és a későbbi reformok sorsát illetően is. Ettől az időtől kezdve az ország fejlődésében mindvégig két

egymást kizáró tendencia – a modernizációs és a jobbágytartó – érvényesül.”(152)

A hagyományos felfogás szintén képviseltette magát az 1990-es évek első felében. Nyikolaj Pavlenko kétszer is kiadta az 1970-es évekből való életrajzának jelentősen kibővített, akadémiai műfajúvá fejlesztett variánsát *Nagy Péter* címmel.(153) Monográfiájának feltűnő jellegzetessége, hogy sem historiógráfiai összefoglalást, sem összefoglaló értékelést nem tartalmaz. Adatgazdag, tényközpontú művében azonban I. Péter minden reformja egy szoros oksági láncra van felfűzve, még a legszélsőségesebb tetteire és eszközeire is talál magyarázatot, összességében kétséget sem hagy afelől, hogy a 18. század első negyedének Oroszországában minden úgy történt, ahogy történnie kellett.

Pavlenko leíró jellegű műve az átalakuló és identitását kereső orosz történetírásban már ósdinak tűnt: az újabb munkák nem hagyhatták figyelmen kívül a történettudomány által ismét megfogalmazott aggályokat, és nem érhatték be a hasonló egyenmű magyarázatokkal.

1994-ben jelent meg *Sz. V. Busujev Az orosz állam története* című, „történeti-bibliográfiai jegyzetek” műfajú kötete. Szakmailag nem minősíthető, hiszen valójában az érdeklődő közönségnek, esetleg tanároknak szánt, annotált történelmi olvasónaplóról van szó. Éppen ezen jellegzetessége okán fontos azonban számunkra, ugyanis azt jelzi vissza, hogyan szűrődtek át az utolsó fél évtized új történeti interpretációi a szélesebb közvélemény számára. Nos, Busujev Anyiszimov feltétlen hívének mutatkozik, miközben Pavlenkót óvatosan bírálja egyoldalúságáért.(154) Végső értékelésében elismeri, hogy I. Péter reformjai két évszázadra meghatározták az ország sorsát, és Szent Vlagyimir reformját leszámítva az egyetlen

sikeres és végigvitt orosz reformfolyamatot testesítik meg. Mindemellett „nem lehet nem megjegyezni, hogy a reformok ára mérhetetlenül magas volt: a cárt nem érdekelték sem a haza oltárán hozott áldozatok, sem a nemzeti hagyományok, sem az ősök emlékezete”.(155)

A legújabb Oroszország-történeti szintézisben L. V. Milov a hangsúlyt nem a kérdőjelekre vagy a reformok ellentmondásos voltára tette. Nyugtázta ugyan azok kedvezőtlen következményeit, ám az adott történelmi-földrajzi determinációk között a reformok ilyen formában történő megvalósulását elkerülhetetlennek tekintette. Elismerte, hogy az átalakító cár „gigantikus lépést tett a hatalmas Oroszország létrehozása terén”, de az így létrejött képződmény inkább „a birodalom és despotia »szimbiózisa« volt”.(156) Milov nyugtázza a reformok „szörnyűségees társadalmi hatását”, a durva, erőszakos eszközöket, a kulturális-nemzeti sérelmeket.(157) Ezeket azzal magyarázza, hogy „a (bármely reformmal) forszírozott ehhez hasonló társadalom »európaizálása« elkerülhetetlenül együtt jár a kizsákmányolás legdurvább, de ilyen viszonyok között hatásos jelenségével. Ez a magasabb civilizáció homlokterébe vont archaikus társadalmak történelmi sorsának drámaisága.”(158) Eltérő frazeológiával és (részben) okfejtéssel bár, de Milov megismételte a szovjet kor ketős (valójában egyértelmű) ítéletét. Kétségkívül új elem azonban értékelésében a nemzeti sérelem toposzának hangsúlyos jelenléte.

Az I. Péter-kérdésben a jelenlegi utolsó szót Jevgenyij Anyiszimov mondta ki a *Nagy Péter állami reformjai és autokráciája a 18. század első negyedében* című 1997-es monográfiájában. Módszertanilag követendő példát mutatott arra, hogy a metodológiai útkeresések önmagukban nem adhatnak választ

a problémakör történetírásának évszázados dilemmáira. Az eddig alig kutatott területek szisztematikus feltárása azonban segíthet a historiográfiai általánosítások tényekkel való alátámasztásában vagy elvetésében. A kollégiumok és a Szenátus létrehozásának és működésének vizsgálata során Anyiszimov tényekkel bizonyította, hogy kb. 1715-től kezdődően I. Péter reformjai tudatosak és tervszerűek voltak, illetve, hogy a svéd minta átvétele korlátozott maradt – éppen a bizonyos értelemben „demokratikusnak” tekinthető svéd és az autokratikus orosz viszonyok közötti áthidalhatatlan különbség okán.(159)

* * *

Végigtekintettük I. Péter értékelésének közel 300 éves történetét. E hatalmas téma terjedelmi korlátai miatt természetesen csak a történelmi gondolkodás fő vonulataira, a legjellegzetesebb véleményekre és legfontosabb eredményekre, majd a történettudomány megizmosodását követően már csak a tulajdonképpeni történetírássra koncentráltuk figyelmünket.

Végző következtetésként helytálló lehet az a megállapítás, hogy I. Péter tetteinél már csak azok historiográfiai sorsa érdekesebb. És ellentmondásosabb – tehetnénk még hozzá, s ezzel a leglényegesebb historiográfiai sajátosságát ragadnánk meg.

E megállapítás azonban tartalmát tekintve közheyles. Rögtön az elején le kell ugyanis szögezni, hogy I. Péter „Nagy” előnevét soha nem kérdőjelezte meg az utókor. Egyetlen szélsőséges példát ismerünk csak erre: *I. L. Szolonyevics*ét, aki a szovjetrendszerben cirkuszi mutatványosként, majd sportújságíróként kereste kenyerét, végül 8 évet lehúzott egy táborban, külföldre szökött, és a náci Németországban

szerkesztőként uszított a sztálini rendszer ellen.(160)
Ő tekintette minden orosz bajok okozójának I. Pétert, hisz – szerinte – a cár politikája vezetett 1917-hez, majd magához az ördögi Sztálinhoz. A lényeg, hogy Sztálinnal kapcsolatos személyes indulatait vetíti I. Péterre.(161)

Összefoglalásunkból kiderül, hogy I. Péternek természetesen megvolt az „ellentábora”. Mégpedig minden fontosabb történelmi periódusban. Ezek azonban mindig kisebbségben maradtak a történelmi gondolkodást uraló pozitív felfogáshoz képest.

A pozitív Péter-imágónak súlyos történelmi, történetfilozófiai okai vannak. Az átalakító cár az objektív történések okán volt az egyetemes történelem jelentős alakja. Sok tekintetben sikeres reformjai által Oroszország Európa egyik vezető hatalma lett. A modern Oroszország vita nélkül vele veszi kezdetét.

Törvényszerű tehát, ha minden orosz nemzedék hozzá viszonyítja magát. Azon nemzedékek, amelyek a felvilágosodás értékeit vallották, a középkor sötétségében fáklyát gyújtó félistent látták benne. A korlátlan cári hatalom hívei az autokrácia bajnokát, a birodalmiság elkötelezettjei a hódító hadvezért, az európeerek a nyugatosítót, a reformok sürgetői a nagy átalakítót, a mindenkori erőskéz-politika hívei a radikális vezért tisztelték és ünnepelték benne.

Péter cár azért megkerülhetetlen minden identitását kereső orosz generáció számára, mert az elmúlt háromszáz év alatt az orosz nemzeti önbecsülés kulcsfigurájává vált. E folyamatot természetesen koronként változó módon és intenzitással, de mesterségesen generálták és manipulálták. I. Péter ugyanis a mindenkori hatalom kedvelt előképe volt. De a mindenkori ellenzékének is. Sokan közülük a forradalmárt, még többen a reformert látták benne.

Ezért a cárról alkotott magasztaló véleményekből önmagukban még nem következethetünk a megnyilatkozó politikai nézeteire vagy pártállására.

Amint súlyos torzítás lenne egyszerűen politikai okokkal magyarázni a Péter-kép alakulását. Ugyanúgy motiválták a történetfilozófiai rendszerek, a politikumnál általánosabb érvényű koncepciók az orosz fejlődésről. Hasonlóan fontos tényező a történet-tudomány önfejlődése, amely – hol erősebben, hol gyengébben, de – képesnek bizonyult autonóm szempontokkal árnyalni a politika és ideológia konstrukcióit.

Az elmondottakat illusztrálandó, vessünk egy pillantást arra, kik is istenítették I. Pétert! Kegyencei, II. Katalin, I. Miklós, Belinszkij, a hivatalos népiesség historikusai, Szolovjov és az államjogi iskola képviselői, a szentpétervári történészek, a sztálini és poszt-sztálini kor korifeusai. És kik illették kritikával? A nép, II. Katalin szűkebb környezete, illetve az azt opponáló Ragyiscsev, Karamzin mint I. Sándor udvari történésze, a szlavofilok, a forradalmárok, beleértve az első bolsevikokat, az államjogi iskola követői, köztük Miljukov, az Ideiglenes Kormány külügyminisztere, Anyiszimov, a posztszovjet szentpétervári monográfus, valamint egy emigráns cirkuszi erőművész.

Enyhén szólva tarka társaság. Összetételük azt bizonyítja, hogy nemcsak a politikai beállítottságra, de a történetfilozófiára vagy valamilyen történetírói iskolához tartozásra sem következethetünk csak a leírtak alapján. Minden egyes esetben konkrét elemzés tárgyává kell tehát tenni I. Péter értékelését, és csak a meghatározó tényezők komplex vizsgálatából vonható le következtetés.

Egy azonban általánosságban is bizonyos. I. Pétert a legkülönbözőbb politikai, eszmei vagy szakmai megfontolások alapján lehetett dicsérni vagy elmarasz-

talni. Gyakran ugyanazért e tettéért isteníteni vagy kárhoztatni. Ennek során uralkodásának objektív tényei bizonyos mértékben relativizálódtak a velük foglalkozó történelmi gondolkodásban. Alkalmassá váltak az autokrácia elfogadtatására vagy elutasítására, az európaizálás és általában a reformok szükségességének vagy tagadásának bizonyítására, valamennyi morális kérdés, legelsősorban is a cél és eszközök viszonya kérdésének eltérő előjelű megválaszolására.

I. Pétert tehát kisajátította az utókor, és súlyos erőszakot tett rajta. Nem hihetjük, hogy stílusosan, az ő modorában kellene a történettudománynak is a cárral foglalkoznia. S bár az orosz történetírás történetében több pozitív kísérlet történt rá, birodalmi nézőpontját az orosz historiográfia a mai napig nem tudta meghaladni. Igazán nagykorúvá ezért akkor válhat, amikor I. Péter értékelésének kérdésében is csak a szakmai szempontokat s azokon belül is elsősorban az egyetemes emberi haladás szempontjait fogja érvényesíteni.

JEGYZETEK

1. Vö.: Pjotr I. Predanyija, legendi, szkazki i anyekdoti. M., 1993.

2. Vö.: N. B. Golikova: Polityicseszkije processzi pri Petre I. M., 1957.

3. Feofan Prokopovics. In: Furkósbottal Európába? I. Péter: érvek-ellenérvek. (Szerk., összeáll.: Szvák Gyula) Bp., 1989, 294.

4. L. részletesebben: Je. Anyiszimov: Rosszija bez Petra, 1725–1740. Szpb., 1994.

5. Vö.: N. V. Riasanovsky: The Image of Peter the Great in Russian History and Thought. New-York–Oxford, 1985, 27–34., 38–45.

6. M. Lomonoszov. In: B. Kafengauz: Voproszi isztoriografii epohi Petra Velikovo. In: Isztoriceszkij zszurnal, 1944/9, 361.
7. Vö.: N. Riasanovsky: The Image of Peter the Great, 12–19.
8. V.N. Tatyiscsev: Isztorija Rosszijszkaja, t. I. M.–L., 1962, 86–87.
9. N. Riasanovsky: The Image of Peter the Great, 36.
10. I.m., 37.
11. I.m., 110.
12. I.m., 38.
13. J. Daskova: Zapiszki 1743–1810. L., 1985, 126–127.
14. I.m., 128.
15. A. Ragyiscsev: Szocsinyenyija, t. I. M.–L., 1939., 147, 151.
16. N. Riasanovszky: The Image of Peter the Great, 43.
17. I.m., 60.
18. O povrezsgyenyii nraov v Rosszii kny. M. Scserbatova i Putyesesztvije A. Ragyiscseva. M., 1985, 30.
19. N. Riasanovsky: The Image of Peter the Great, 61.
20. V.M. Karamzin: Piszma russzkovo putyesesztvennyika. L., 1984.
21. Vö.: Niederhauser Emil: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Bp., 1977., 62–67.
22. N. Karamzin: O drevnej i novej Rosszii. In: Isztorija goszdarsztva Rosszijszkovo, t. X–XII. M., 1997, 501.
23. I.m., 503–504.
24. I.m., 504.
25. I.m., 676–677.
26. L. részletesebben: Szvák Gy.: Puskin, a történész. In: Durák. Bp., 1995., 39–40.
27. I.m., 40.
28. Idézi N. Ejdelman: Puskin. Isztorija i szovremennosztj v hudozsesztvennoj szoznanyii poeta. M., 1984., 48.
29. Szvák Gy.: Puskin, a történész, 42.
30. I.m., 43.
31. Alekszandr Puskin: Levelek. Bp., 1980, 129.
32. Jurij Lotman. In: Szvák Gy.: Puskin, a történész, 44.
33. Vö.: N. Riasanovsky: The Image of Peter the Great, 66.
34. I.m., 66–67.
35. I.m., 67.
36. Sz. Valk: Isztoriceszkije vzgljadi gyekabrisztov. M.–L., 1958, 413.

37. P. J. Csaadajev: Filozófiai levelek egy hölgyhöz – Egy őrült magamentsége. (Ford.: Frankl Anna) Bp., 1981, 25.
38. I.m., 25–26.
39. I.m., 205, 209.
40. I.m., 218.
41. I.m., 279.
42. Vö.: N. Riasanovsky: The Image of Peter the Great, 104–106.
43. L. részletesebben: Niederhauser Emil: A történetírás története Kelet-Európában. Bp, 1995, 219.
44. Részletesebben: V.I. Durnovcev, A. N. Bacsinyin: M. P. Pogogyin. In: Isztoriki Rosszii XVII-nacs. XX. veka. M., 1995, 205.
45. M. P. Pogogyin: Pjotr Velikij In: Isztoriko-krityicseszkiye otrivki, t. 1. M., 1846, 240–242.
46. I.m., 343.
47. Újabban Vö.: A. Szaharov: Alekszandr I. M., 1998, 10–23.
48. N. Riasanovsky: The Image of Peter the Great, 108.
49. Uo.
50. V. I. Durnovcev, A. N. Bacsinyin: M.P. Pogogyin, 212.
51. Uo.
52. N. Usztrjalov: Russzkaja isztorija. 5. kiad. Szpb., 1855, 20–25.
53. V.I. Durnovcev, A. N. Bacsinyin: N. G. Usztrjalov. In: Isztoriki Rosszii XVII–nacs. XX veka. M., 1996, 180.
54. Vö.: Niederhauser E.: A szlavofilek történetiszemlélete. In: Acta Univ. Debr., Series Historica, V, 1966; Köves Erzsébet: Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában. Bp., 1982; Tallár Ferenc: Utópiák igézetében. „Sajátos orosz fejlődés” és az orosz regényforma a XIX sz. első felében. Bp., 1984, 79–171.
55. K. Akszakov: Az orosz történelem alapelvei. In: A megváltó Oroszország. Bp., 1992, 178.
56. Vö.: i.m., 245–289.
57. Vö.: Niederhauser E.: A történetírás története Kelet-Európában, 210.
58. L. N. Riasanovsky: The Image of Peter the Great, 142.
59. K. Sz. Akszakov: Szocsinyenyija, t. I. M., 1889, 30–31.
60. A. Homjakov: A régiről és újról. In: A megváltó Oroszország, 23.

61. I. Kirejevskij: Az európai kultúra jellegéről és az oroszországi kultúrához való viszonyáról. In: Megváltó Oroszország, 128.
62. I. Kirejevskij: Gjevjatnadcatij vek. In: Izbrannije sztatyji. M., 1984, 76–79.
63. A megváltó Oroszország, 348.
64. I.m., 351–352.
65. T. Granovszkij: T. N. Granovszkij i jego perepiszka, t. II. M., 1897, 448.
66. V. G. Belinszkij: Polnoje szobranijje szocsinyenyij, t. V. M., 1954, 93.
67. I.m., 139–152.
68. Idézi: N. Riasanovsky: The Image of Peter the Great, 133–134.
69. M. A. Bakunjin: Szobranijje szocsinyenyij i pizsem, 1828–1876, t. IV. M., 1935, 34, 40.
70. A. Herzen: A forradalmi eszmék fejlődése Oroszországban. In: Az orosz fejlődés egyetemessége és különössége. Bp., 1982, 39.
71. N. Riasanovsky: The Image of Peter the Great, 141–142.
72. Vö.: Niederhauser E.: A történetírás története Kelet-Európában, 220–225.
73. K. Kavelin: Pillantás a régi Oroszország jogi életére. In: Az orosz történelem egyetemessége és különössége, 22.
74. Sz. M. Szolovjov: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon, t. 5. M., 1961, 440.
75. Sz. M. Szolovjov: Publicsnije cstyenyija o Petre Velikom. M., 1984., 51.
76. Vö.: K. Besztuzsev-Rjumin: Pricsini razlicsnih vzgljadov na Petra Velikovo v russzkoj nauke i russzkom obscseszte. In: Zsurnal Minyisztyersztva Narodnovo Proszvescsenyija, CLXI. Szpb., 1872., Ja. Grot: Pjotr Velikij, kak proszvetjityel Rosszii. Szpb., 1872.
77. Vö.: V. E. Illerickij: Szergej Mihajlovics Szolovjov. M., 1980, 135.
78. Vö.: Kirejeva: Vaszilij Oszipovics Kljucsevskij. In: Isztoriki Rosszii, 415.
79. V. O. Kljucsevskij: Előadások az orosz történelemről. In: Furkósbottal Európába? 326–327.
80. Uo.

81. V. O. Kljucsevszkij: Pjotr Velikij szregyi szvoih szotrudnyikov. In: Szocsinyenyija v gjevjatyi tomah, t. VIII. M., 1990, 405.

82. V. O. Kljucsevszkij: Aforizmi i miszli ob isztorii. In: Szocsinyenyija, t. IX. M., 1990, 431., 441.

83. P. N. Miljukov: Goszudarsztvennoje hozjajsztvo Rosszii v pervoj csetvertyi XVIII sztoletyija i reforma Petra Velikovo. Szpb., 1905, 542–543.

84. Uo.

85. Vö.: M.G. Vandalkovszkaja: Pavel Nyikolajevics Miljukov. In: Isztoriki Rosszii, 595.

86. P. N. Miljukov: Ocserki po isztorii russzkoj kulturi, t. III. Párizs, 1930, 180–192.

87. N. Riasanovsky: The Image of Peter the Great, 183.

88. P. N. Miljukov: Pjotr Velikij i jego reforma. In: Na csuszoi sztoronye, X. Prága, 1925, 13.

89. Vö.: T. I. Halina: Mihail Mihajlovics Bogoszlovszkij. In: Isztoriki Rosszii, 666.

90. M. M. Bogoszlovszkij: Pjotr I., t. III. M., 1946, 7.

91. M. Besztuzsev-Rjumin: Pricsini razlicsnih vzgljadov, 149–156.

92. N. P. Pavlov-Szilvanszkij: Szocsinyenyija, t. II. Szpb., 1910, 400.

93. Vö.: P. Pekarszkij: Nauka i lityeratura v Rosszii pri Petre Velikom, t. I–II. Szpb., 1862; M. Vlagyimirszkij-Budanov: Goszudarsztvo i narodnoje obrazovanyije v Rosszii XVIII-ovo veka, t. I. Jaroslavl, 1874; A. Romanovics-Szlavatyinszkij: Dvorjansztvo Rosszii ot nacsala XVIII v. do otmeni kreposzt-novo prava. Szpb., 1870; A. A. Kizevetter: Poszadszkaja obscsina v Rosszii XVIII v. M., 1903; Ju. Gotyje: Isztorija oblaszt-novo upravlenyija v Rosszii ot Petra I do Jekatyerini II, t. I. M., 1913, és mások.

94. A. G. Brikner: Isztorija Petra Velikovo, Szpb., 1882.

95. E. Smurlo: Pjotr Velikij v Russzkoj lityerature. Szpb., 1889; Pjotr Velikij v ocenke szovremennyikov i potomsztva. Szpb., 1912.

96. Sz. F. Platonov: Lekcii po russzkoj isztorii. M., 1993, 454.

97. I.m., 540–543.

98. Sz. F. Platonov: Pjotr Velikij. Licsnoszty i gjevjatyel-noszty. Párizs, 1927, 46–47.

99. A. N. Camutali: Szergej Fjodorovics Platonov. In: *Isztoriki Rosszii*, 542–544.
100. V. V. Kallas (red.): *Tri veka. Rosszija ot szmuti do nasevo vremenji*. M., 1912. Újra kiadva, M., 1992.
101. Vö.: M. M. Bogoszlovskij: Pjotr Velikij (Opit haraktyerisztyiki). In: *Tri veka*, t. III., 20–40.
102. V. N. Bocskarev: Dvorjansztvo i kresztyjansztvo pri Petre Velikom. In: *Tri veka*, t. III., 241.
103. V. Ja. Ulanov: XVII vek i reforma Petra Velikovo. In: *Tri veka*, t. III., 19.
104. Vö.: V. Ja. Ulanov: Oppozicija Petru Velikomu. In: *Tri veka*, t. III., 69–100.
105. Vö.: N. G. Csernisevskij: Apologija Szumasedsevo. In: *Polnoje szobranyije szocsinyenyij v 15-i tomah*, t. VII., 592–618.
106. N. I. Kosztomarov: Pjotr Velikij. In: *Russzkaja isztorija v zsziznyeopiszanyijah jejo glavnyejsih gyejatyalej*, t. II. M., 1995, 451–455.
107. L. részletesebben: N. Riasanovsky: *The Image of Peter the Great*, 225–232.
108. I.m., 233.
109. M. M. Bogoszlovskij: Pjotr Velikij i jejo reforma. M., 1920.
110. M. N. Pokrovskij: *Izbrannije proizvegyenyija*, t. I. M., 1966, 620.
111. M. N. Pokrovskij: *Russzkaja isztorija v szamom szszatom ocserke*. M.–L., é.n., 91.
112. M. N. Pokrovskij: *Izbrannije proizvegyenyija*, 616.
113. Vö.: Alekszej Tolsztoj: Péter cár napja. (Ford.: Haimann Hugó) Gyoma, 1928.
114. Vö.: Borisz Pilnyak: *Ófelsége Kneeb Piter Komondor; Jurij Tinyanov: A viaszfigura*. (Ford.: Apostol András) Bp., 1965.; Andrej Platonov: *A jepifanyi zsilipek*. In: *Nagy–feszültség*. (Ford.: Makai Imre) Bp., 1969.
115. *Protyiv antyiisztorieszskoj koncepcii M.N. Pokrovszkovo*, t. I. M., 1939, 55.
116. L. részletesebben: Krausz Tamás: *A szovjet Thermidor. A sztálini fordulat szellemi előzményei*. Bp., 1996.
117. I. V. Sztálin: *Beszeda sz nyemeckim piszatyelem Emilem Ludvigom*. M., 1938, 3.
118. Vö.: B. B. Kafengauz: *Epoha Petra Velikovo v oszves-*

csenyii szovjetszkoi isztoricseszkoj nauki. In: Pjotr Velikij (szbornyik sztatyje). M.–L., 1947, 337–338.

119. Vö.: I.m., 339–389.

120. Vö.: Szpizszok trudov B. B. Kafengauza. In: Abszoljutyizm v Rosszii. M., 1964.

121. V. V. Mavrogin: Pjotr Pervij. L., 1948, 401–403.

122. I.m., 429–430.

123. I.m., 430.

124. Elsősorban Pavlenko, Sztrumilin, Zaozerszkaja műveire utaltunk.

125. Vö.: B. B. Kafengauz: Epoha Petra Velikovo v oszvescsenyii szovjetszkoi isztoricseszkoj nauki. In: Pjotr Velikij. M.–L., 1947, 377–378.

126. Ocserki isztorii SZSZSZR. Rosszija v pervoj csetvertyi XVIII veke. Preobrazovanyija Petra I. M., 1954, 773–774.

127. Vö.: V. I. Lebegyev: Bulavinszkoje vossztanyije. M., 1967; E. P. Podjapolszkaja: Vossztanyije Bulavina. M., 1967; N. B. Golikova: Asztrahanszkoje vossztanyije. M., 1975.

128. N. B. Golikova: Polityicseszkiye processzi pri Petre I., 292–293.

129. Vö.: L. G. Beszkrovnij: Russzkaja armija i flot v XVIII veke. M., 1958; G. A. Nyekraszov: Russzko-svedszkije otnosenyija i polityika velikih gyerzsav 1721–1726 gg. M., 1964.

130. Vö.: Poltava. K 250-letyiju Poltavszkovo szrazsenyija. M., 1959.

131. Vö.: Rosszija v period reform Petra I. M., 1973.

132. Igen figyelemreméltó: Pjotr I. (K izucsenyiju szocialno-polityicseszkih vzgljadov). In: Rosszija v period reform Petra I.

133. Vö.: E. Fehér Pál: Zsarnoksággal a népért? In: Élet és Irodalom, 1978/34 és Szvák Gyula: Haladó cél – retrográd eszközök. In: Élet és Irodalom, 1978. IX. 23. vitája.

134. N. I. Pavlenko: Pjotr Pervij i jego vremja. M., 1983, 144.

135. Magyarul: A Szovjetunió története, t. I. (Szerk.: N. J. Noszov) M., 1980, 188.

136. L. részletesebben Az „ orosz feudalizmus” a szovjet korszakban c. tanulmányban.

137. D. Sz. Lihacsov. In: Élet és Irodalom, 1987. VII. 3.

138. V. I. Buganov: Pjotr Velikij i jego vremja. M., 1989, 187.

139. Már 1982-ben alapvető monográfiát publikált: Podatnaja reforma Petra I. Vvegyenyije podusnoj podatyi v Rosszii, 1719–1728 gg. L., 1982.

140. Je. Anyiszimov: Vremja Petrovszkij reform. L., 1989, 9.

141. I.m., 10.

142. I.m., 12.

143. I.m., 14.

144. I.m., 8.

145. A. N. Medusevszkij: Utverzsgyenyije abszoljutyizma v Rosszii. M., 1993, 48.

146. I.m., 55–57.

147. I.m., 58–63.

148. I.m., 74.

149. I.m., 77–78.

150. N. Riasanovsky: The Image of Peter the Great in Russian History and Thought and Its Present Condition. In: Meszto Rosszii v Jevrope / The Place of Russia in Europe. (Edit.: Gyula Szvák) Bp., 1999.

151. Ja. E. Vodarszkij: Pjotr I. In: Voproszi Isztorii, 1993/6., 77.

152. A. B. Kamenszkij: Reformi 18. veka v Rosszii v isztoriesczskom retroszpektive. (Kézirat) 1994, 70.

153. N. I. Pavlenko: Pjotr Velikij. M., 1990, 1994.

154. Sz. V. Busujev: Isztorija goszudarsztva Rosszijszkovo. M., 1994, 365.

155. I.m., 273.

156. Isztorija Rosszii sz nacsala XVIII do konca XIX veka. M., 1996, 106.

157. I.m., 106–107.

158. I.m., 107.

159. Je. V. Anyiszimov: Goszudarsztvennije preobrazovanyija i szamogyerzsavije Petra Velikovo v pervoj csetvertyi XVIII veka. Szpb., 1997, 15., 292.

160. L. részletesebben: Sz. V. Busujev: Isztorija goszudarsztva Rosszijszkovo, 38.

161. I.m., 339–348.

Iván és Péter

A 18. század első negyede az orosz történelem egyik sorsfordító korszaka. Ezzel a megállapítással aligha vitatkozna bárki is a történetírásban. Annak megválaszolása azonban, hogy e kor hogy viszonyul a 16. századhoz, már korántsem ilyen egyszerű.

A külső, a nyugati szemlélő gyakran találta az orosz történelmet „mozdulatlannak”, amelyben, úgymond, nagyon hosszú időszakokon keresztül nem történik minőségi változás, ezért nagyon nehéz benne az egyes periódusokat elválasztani.(1) Az orosz történetírói hagyományban pedig, ellenkezőleg, egy erős tagolás iránti hajlam figyelhető meg, amelynek következtében az egyes történelmi időszakok egymástól nehezen megkülönböztethetőkkelé válnak, „egybe csúsznak”.(2) Nem kétséges azonban, hogy mind-egyikben korszakhatár I. Péter uralkodása, sőt bizonyos irányzatoknál I. Péter korszakos jelentősége a történelmi felfogás alapja. És mégis: értelmes történetírói feladat lehet a két történelmi periódus egymáshoz való viszonyának meghatározása, annál is inkább, mert a két különböző korban uralkodó történelmi személyiség összehasonlító értékeléséhez is ezen keresztül vezet az út.

Nem arról van természetesen szó, hogy melyik kor a „fontosabb”. Annak a kérdésnek a megválaszolása azonban, hogy a 18. század első negyede egy új, „európai” fejlődési típusú nagyhatalom születése,

vagy a 16. században kialakult autokratikus államnak az adott kor követelményeihez illeszkedő megszilárdítása, lehetőséget teremt az egymástól másfél századnyi távolságra lévő két uralkodó összevetésére – anélkül, hogy a történelmi idő jelentőségét történelemszemléletünkben leértékelnénk.

E lehetséges párhuzam nem maradt rejtve a korábbi történetírás számára. Kínálkozott az összehasonlítás a két történelmi alak több hasonló személyiségjegye alapján is. Ezek az összehasonlítások azonban vagy megmaradtak a politikum szintjén („egyik is önkényuralkodó, másik is az”),⁽³⁾ vagy pedig a történelmietlen pszichologizálás áldozataivá váltak.⁽⁴⁾ Strukturális értelemben azonban nem vetették egybe a két kort, aminek a legfőbb oka szakmai természetű, ugyanis a specializálódás olyan mérvű a történettudományban, hogy feltáró jellegű kutatásokat ugyanaz a történész nem folytat ezen egymástól távolinak minősített korban.

A két történelmi kor és ilyképpen a két történelmi személyiség közötti párhuzam legtermékenyebbnek azoknál a gondolkodóknál bizonyult, akiknél az összehasonlítás a történelemelméleti rendszer vagy legalább az orosz történelmi koncepció integráns részét alkotta. Ilyen összefüggésben e gondolat először az irodalomkritikus Belinszkijnél bukkan fel határozott formában, aki azt írja IV. Ivánról: „Íme, IV. Joann, ez az I. Péter, aki nem a megfelelő időben jelentkezett, és szigorával bevégezte nagy ősének gondolatát...”⁽⁵⁾ Visszafogottabb hangot üt meg a kortárs hivatásos történetíró, Pogogyin a *Megjegyzés IV. Joann jellemével kapcsolatban* című cikkében: „Különleges képességeket mutatott a bölcs uralkodás művészetében, és lehetséges, hogy megfosztotta volna Pétert attól a dicsőségtől, hogy Oroszország első uralkodója legyen, ha a sors, szerencsétlenség-

günkre, nem hozott volna össze minden lehetséges körülményt, hogy letérítse a halhatatlansághoz vezető útról: zsarnok lett.”(6)

Az ún. „hivatalos népiesség” előbbi vezéralakjához képest más úton jár a nyugatos iskola koncepciójának első megfogalmazója, K. Kavelin. A *Pillantás a régi Oroszország jogi létére* című 1846-os tanulmányában megalkotja Nagy Péter tragikus sorsú elődjének, a nagyra hivatott, ám korának viszonyai között kibontakozni képtelen uralkodó koncepcióját. Mint láttuk, az ötlet már előbb, Belinszkij révén megszületett, ám történelmi ívű „bizonyítása”, megalapozása kétségkívül Kavelin nevéhez fűződik: „Történelmünknek ezt az átmeneti időszakát... az orosz történelem két óriása, IV. Joann és Nagy Péter határolja: az egyik megkezdí, a másik befejezi és megnyitja az újat...” – kezdi Ivánról szóló eszme-futtatását Kavelin, majd így folytatja: „feltűnően meg-egyeznek törekvéseik tevékenységük irányultságát tekintve. Ez is, az is ugyanazt a célt követi... Nagy Péter mélyen tisztelte IV. Joannt, példaképének nevezte, és maga fölé emelte. Péter uralkodása folytatása volt Joann uralkodásának. Utóbbi befejezetlen, félúton megálló reformjait folytatta Péter.”(7) (És valóban. Az Anna lánya 1722. január 27-i születésnapjára emeltetett diadalíven IV. Ivánt is megörökítették ezzel a felirattal: „Incepit” [Elkezdte]. Péter alakjához pedig azt írták: „Perfecit” [Tökéletesítette].)

A továbbiakban a két történelmi személyiséget tulajdonságaik alapján veti össze a szerző, majd Iván végső sikertelenségének okait boncolgatja.

„Az energikus, szenvedélyes, poétikus – kevésbé reális, mint utódja – természettel megáldott Joann végül összeroskadt az ostoba, félpatriarkális... értelem nélküli közeg nyomása alatt, amelyben neki élnie és

munkálkodnia ítéltetett. Sok évig életre-halálra küzdött vele, de nem látván eredményt, nem hallván visszhangot, elvesztette nagy terve megvalósítása lehetőségébe vetett hitét...” Ezért lett hát zsarnok belőle – akinek magának is szenvedés volt az élet. „IV. Joann éppen azért süllyedt mélyre, mert nagy ember volt... Ezzel nem akarjuk Joannt igazolni, a foltokat lemosni róla...” , de világosan kell látni, hogy „Péter... egy századdal később élt, amikor a körülmények már megváltoztak, és sok mindent már előkészítettek számára...”(8)

Legközelebb 1871-ben vetődik fel ilyen élesen az Iván-Péter párhuzam a történetírásban. Jellemző módon K. N. Besztuzsev-Rjumin egy publicisztikai írásával, amelyben éppen a művészet történelemfelfogását teszi kritika tárgyává. Megkérdőjelezve az eredmény-középpontú szemlélet helyességét, Nagy Péter és IV. Iván párhuzamba állításakor az egyezőnek tűnő s nem az eltérő vonásokra koncentrál, s úgy gondolja, hogy a szándék a lényeg, nem pedig a történelmi eredmény.(9) Az idea nem eredeti, de ennyire kategorikus formában először ő veti papírra. A későbbi idealizálók ezt az ötletet szívesen kölcsönzik majd mindkét cár értékelésekor.

Nagyon szimptomatikus, hogy a születő orosz marxista történettudomány M. N. Pokrovszkij személyében e történetírói tradíció folytatójának tűnik fel. Pokrovszkij szerint az opricsnyina a kulminációs pontja egy hosszú társadalmi-politikai folyamatnak. „Az állami átalakulás, amelyet az objektív gazdasági feltételek diktáltak, megtalálta magának a formát: a cár dinasztikus és személyes önvédelmének aktusa kellett legyen...” Ezért hát „nincs igazságatlanabb dolog annál, mint tagadni Groznij bojárok elleni harcának elvi megalapozottságát”, hiszen „az opricsnyina Péter előtt másfélszáz évvel történt kí-

sérlet volt a péteri monarchia személyi önkényuralmának megalapozására". S bár a kísérlet korai, aki ezt megpróbálta, „kortársai felett állt”.(10)

Pokrovszkij még óvakodott attól, hogy bármelyik cár tevékenységét idealizálja. Az uralomra jutó sztálini történelemfelfogás már nem osztotta ezt a mértéktartást. IV. Ivánnak egy egészen apologetikus felfogása uralkodott ekkor el. Nagy általánosságban megállapítható az is, hogy a pozitív elemek mindig túlsúlyban voltak I. Péter ábrázolása esetén is, és végeredményben I. Péter heroizált portréjához vezettek. A sztálini korban azonban az „európaizáló” cárnak soha nem volt olyan kultusza, mint IV. Ivánnak. Ez a szovjet historiográfia egyik paradoxona teljesen ellentétes az addigi historiográfiai tradícióval.(11) Aminek elég egyszerű a magyarázata. Sztálin azért tartotta igazi előképének IV. Ivánt, mert a retgett/rettenetes cár mindenben megfelelt modernkori reinkarnációja elvárásainak. Nem úgy I. Péter, aki – gyakran bírált – nyugatmániájával szükségszerűen sorolódott hátrébb Sztálin értékhierarchiájában. Így aztán az ő esetében bátrabban lehetett az ún. „marxista” történelemfelfogás osztályharcos megközelítését érvényre juttatni, miközben persze a tekintélyelvi és birodalmi aspektus végig meghatározó maradt.

Sokkal meggondolkodtatóbb párhuzamokra hívja fel még a szovjet korszakban a figyelmet A. M. Panszenko és B. A. Uszpenszkij. Mindkettőjüknek a kulturális státus megváltoztatásának szándékát tulajdonítják. Csakhogy ez az egyiknél a múltra, a másikonál a jövőre irányuló.

Jól látható az eddigi összehasonlítási kísérletekből, hogy a két személyiség történelmi összevetésének objektív alapját a két történelmi kor közötti folytonosság vagy – ha úgy tetszik – egyneműség

teszi lehetővé. Ez pedig nem más, mint az autokrati-
kus uralmi rendszer, amelynek rendszerré szervezése
IV. Iván uralkodása idejére tehető, és amelyet I. Pé-
ter szilárdított meg, tett totálissá és befejezetté.
Időnként felbukkan ugyan IV. Iván minősítésében a
balti-tengeri kijáratért vívott harc motívuma is, de a
legelvakultabb apologétákon kívül természetesen
senki nem tekinti IV. Ivánt egy „előeurópaizálónak”.
Világos tehát, hogy az összehasonlíthatóságot nem
a „modernizációs” kísérlet, hanem a totalitárius rend-
szer biztosítja. Ebből persze az is következik, hogy e
párhuzamnak megvan a maga határa, úgy is mond-
hatnánk, hogy nem szabad túlzott jelentőséget tu-
lajdonítanunk neki, hiszen I. Péter tevékenységének
megkülönböztető jellegzetességét mégiscsak az
európai típusú reformok adták. Arról már nem is be-
szélve, hogy az egyik uralkodó alapvetően eredmé-
nyesnek bizonyult, a másik pedig egy csődtömeget
hagyott maga után.

Annál érdekesebb, hogy e két uralkodó személyi-
ségjegyei, sorsának néhány mozzanata látszólag
mégis mennyi hasonlóságot mutat. Gyakran felem-
legetik pl., hogy akár egy görög sorstragédiában,
mindketten elveszejtették tulajdon fiukat. Ennyiben
azonban ki is merül a hasonlatosság, ugyanis tudva-
lévő, hogy IV. Iván véletlenül, mintegy baleset foly-
tán ütötte agyon legidősebb fiát, míg I. Péter ugyan
nem saját kezűleg, de tudatosan tetette el láb alól.
Mindketten személyesen részt vettek ugyanakkor a
kínvallatásokon, a kivégzések alkalmával, de ezek-
ből az esetekből még nem egyenesen következik,
hogy mindkettő szadista lett volna, sokkal inkább a
politikai elrettentés, sokkhatás motiválta cselekedeteiket – legalábbis I. Péterét. Szinte kísérteties hason-
lósággal űztek gúnyt az egyházi hierarchiából, ami-
kor IV. Iván Alekszandrovszkaja Szlobodában egy

saját vezetésű szerzetesi közösséget hozott létre és I. Péter pedig a „legesleghóbortosabbak, legeslegtréfásabbak és legeslegrészegebbek zsinatát”. Csakhogy IV. Iván egy hasadt lelkű, bigottan vallásos ember volt, míg I. Péter egyszerűen csak lump, aki amúgy valójában meg akarta leckéztetni és maga alá gyűrni az ortodox egyházat (ami fényesen sikerült is neki, ellentétben az egyházi dogmákra és hierarchiára soha kezet nem emelő IV. Ivánnal). Ezen közben persze a tudatos egyházpolitikát folytató I. Péter egy ujjal nem nyúlt volna hozzá egy egyházi méltósághoz, miközben IV. Iván a legnagyobb lelki nyugalommal hallgattatta el Filip metropolitát.(12)

Személyiségük eltorzulásában elvben mindkettőjük sokat köszönhetett volna a hányatott gyerekkornak, hiszen Iván hamar árván maradván a különböző bojárklikkek játékszere volt, de Péternek is végig kellett néznie tízévesen, ahogy a fellázadt sztrelecek rokonait kopjára tűzik. Csakhogy a terrorpolitikát egyik esetben sem valamiféle pszichotikus elváltozás hívta életre. IV. Iván a korlátlan hatalom elmélete és gyakorlata között tátongó szakadékot kívánta átugrani általa, míg I. Péter az erőszakos eszközöket a birodalom megreformálása érdekében alkalmazta. Az más kérdés, hogy a kibékíthetetlen ellentét a végén felőrölte Ivánt magát is, és ebbe mentálisan is belerokkant. I. Péter ugyanakkor végeredményben eredményesen oldotta meg az országa előtt álló feladatokat, nem volt oka tehát az önfelemésztésre. Igaz ugyan, hogy szubjektíve ő is mindvégig a nemes célok és a tunya, közönyös közeg ellentététől szenvedett, de azt lelkileg is jobban kezelte. Nyilván az sem lehet e párhuzam felvillantásakor mellékes, hogy Péter dokumentálhatóan a „közjó” érdekében feszítette az alattvalói tűrőképesség húrját, míg Iván az elvont hatalom és saját maga biztonsága garانتálása érdekében.

A gyakorlott hitvitázó, intellektuális beállítottságú Iván az orosz ortodox középkor tipikus – bár az átlagnál jóval tehetségesebb – alakja volt. I. Pétert világlátottsága, a világra való nyitottsága és merészen, esetenként extravagáns módon megnyilvánuló újtó kedve miatt praktikus, tipikus újkori személyiségnek tarthatjuk. A történelmi paradoxon az – és ez összehasonlításuk másik valóságos szintje –, hogy ezenközben mindketten tipikus orosz emberek maradtak. Még az orosz szokásokat, erkölcsi normákat esetenként látványosan felrúgó, a „maradiságot” tűzzel-vassal irtó Péter is, akinek bizony meggyűlt a baja étkezés közben a késsel és villával, belepirult, ha német hercegkisasszonyokkal kellett társalognia, és merő atyai jóindulatból azonnal nyakon vágta még a legelőkelőbb bojárt is, ha pedagógiailag azt indokoltnak találta.

Mi sem áll tehát messzebb a történelmi igazságtól, mint hogy közös nevezőre hozzuk e két cárt, ahogy pl. az orosz forradalmárok tették, csupán csak azért, mert mindkettő cár volt, ráadásul a legkegyetlenebbek közül való. IV. Iván „ellenreformja”, az opricsnyina destabilizálta az országot, a cár végül is letért a korábbi moszkvai nagyfejedelmek által követett politikai útról, a központosításról. Szándéka szerint ugyan a központi hatalom erősítésén fáradozott, de a 16. század közepi orosz valóságban kettős hatalom volt a gyakorlatban az uralkodó és a tradicionális irányító elit, a bojárság között. E reálkompromisszum felrúgására csak archaikus és anakronisztikus eszközökkel kerülhetett sor, aminek során a cárnak ugyan lehetősége nyílt arra, hogy a maga irracionális teljességéig vigye az addigi orosz társadalomfejlődésben benne lévő lehetőséget, a valóban egyszemélyi uralom eszméjét, de a tragikus végeredmény ezt a törekvést nem igazolta vissza.

I. Péter ugyancsak a birodalom megerősítésének feladatát tűzte maga elé, felismerve azonban azt a történelmi tényt, hogy a 18. század elején az csupán a belső erőforrásokra hagyatkozva megoldhatatlan. E felismerést persze nagyban köszönheti az első Romanovok óvatos Nyugat felé nyitásának, amire a „zavaros időszak” teljes katonai kudarca után rákényszerült az orosz kormányzat. Ugyancsak a 17. század során kerül sor a bojárság és a szolgáló nemesség lassú összeolvadására és a nemesi bürokrácia intézményes kiépítésére. I. Péter minderre már számíthatott és alapozhatott, ezért az átalakítás organikus és időszerű volt. Ez a magyarázata végső soron annak, hogy bár I. Péter is elment gyakran voluntarista vagy csak hóbortos reformjaival a despotikus hatalomgyakorlás végső határáig, ám birodalma nemhogy nem omlott emiatt össze, hanem éppenséggel soha nem látott módon megerősödött. Ezenközben nem az történt, természetesen, hogy Oroszország európai struktúrájú országgá vált volna – alapjait tekintve tudniillik mindig is az volt, ám most sem lett olyanabbá. Sőt I. Péter a jobbágyrendszer kiteljesítésével, az ún. „uralkodó” osztály egyetemleges szolgálta sorolásával ha lehet, még távolabbra térítette Oroszországot a haladásban élen járó európai centrumhoz képest.

I. Péter tehát nem egyszerűen sikeres volt, de a rendelkezésére álló eszközökkel és a determináns történelmi keretek között a lehető legtöbbet hozta ki. IV. Iván esetében még csak azt sem jelenthetjük ki, hogy történelmileg haladó célokért küzdött, legfeljebb csak az engelsi értelemben, objektíve, amennyiben a központosítás korában egy uralkodó már eleve csak haladó szerepet tölthet be. (Amit egyébként kétlünk.) Ő viszont a történelmi lehetőségei közül semmit nem használt ki, a rendelkezésére

álló eszközökkel rosszul sáfárkodott, és a rá bízott birodalmat alapjaiban megrendítette.

Valóban erőltetett a két történelmi személyiség összehasonlítása. Vagy csak azért értelmes, mert kritikailag viszonyul a historiográfia hasonló próbálkozásaihoz, amelyek ilyen vagy olyan módon, de a két egyeduralkodó heroizálásához vezettek, és igen gyakran egy még modernebb korban élő vezér idealizálásához szolgáltattak történelminek tetsző érveket. Az azonban valóban igaz, hogy mindketten egy egységes történelmi folyamat részesei voltak, egyikük még annak az elején, míg a másíkuokról sem mondható el, hogy lezárta volna az orosz autokratikus rendszer kiépülésének történetét. Kétségtelen viszont, hogy a 18. századdal új szakasz köszönt az orosz önkényuralom történetébe. Az iváni félig európai, félig ázsiai jellegű autokráciát felváltja az európai típusú abszolutista hatalomgyakorlási rendszer, amely továbbra is féltve őrzi orosz sajátosságait. Ez a végső oka IV. Iván és I. Péter történelmi szerepe egyes hasonlóságainak és még döntőbb különbözőségének.

JEGYZETEK

1. Az Oroszország-történeti szintézisek periódizációinak módszertani problémáiról I. Szvák Gyula: O nyekotorih metodologicseszkijh problemah v „Isztorijah Rosszii”. In: Otyecsesztvennaja isztorija, 1998/6, 90–93.

2. Ez Karamzintól az államjogi iskolán keresztül a szovjet összefoglaló művekre is jellemző.

3. A jelzett értékelés az ún. forradalmi történelemfelfogás sajátja.

4. Vö.: K. Jaros: Pszihologicseszkaja parallel, Ioann Groznij i Pjotr Velikij. Harkov, 1898.

5. V. G. Belinszkij: Polnoje szobranijje szocsinyenyij, t. III., 20.

6. M. Pogogyin: Zamecsanyije o haraktyere Joanna IV. In: Moszkovszkij Vesztnyik, 1829, cs. III., 19.

7. K. Kavelin: Szocsinyenyija, cs. I. M., 1859, 355.

8. I. m., 355–356.

9. N. Besztuzsev-Rjumin: Nyeszkolko szlov po povodu poetyicseszkih vozszproizvegyenyij haraktyera Joanna Groznovo. In: Zarja, 1871/3, 83–85.

10. M. N. Pokrovszkij: Izbrannije proizvegyenyija, t. II. M., 1964, 256, 303, 304.

11. L. erről részletesebben: Szvák Gy.: IV. Iván és I. Péter utóélete. Bp., 2001, 196–213.

12. IV. Iván és I. Péter személyiségéről I. részletesebben: Szvák Gy.: Iván, a Félelmetes. Bp., 1985, 296–310; Font M.–Krausz T.–Niederhauser E.–Szvák Gy.: Oroszország története. Bp., 2001, 248–253.

III.

A történeti ruszisztikáról

A rendszerváltó évtized magyar történeti ruszisztikája

Az 1990-es évek, amelyek a kelet-európai térségben a rendszerváltó évtized elnevezést kapták, az egész világ történetírásában egy új, lehet, hogy csak átmeneti korszakot jelölnek. Sokan a történettudomány válságának is tekintik ezt az időszakot, amely ugyan jóval korábban vette kezdetét, de ezekre az évekre általános tünetté vált. Ez már a posztmodern és annak meghaladására szövetkező történetírás kora. Egy látszik bizonyosnak: a régi értékek megkérdőjeleződtek, az újak pedig még csak az agályok megfogalmazásáig jutottak, mind a világban, mind a történettudományban. Aligha vitatható azonban, hogy ez az évtized ritka pezsgést hozott az elkényelmesedett történetírás állóvizébe. Új megközelítések, témák, műfajok, kutatási módszerek és koncepciók sokasága küzd a legitimitációjáért ebben az évtizedben.(1)

A történeti ruszisztikát illetően szintén igaz ez az általános helyzetértékelés – lényegi különbségekkel azonban. A nagy narratívák az orosz történelem írásában tovább őrizték pozícióikat – és őrzik azt sok tekintetben a mai napig is. Ez jórészt a szovjet történetírás erős átpolitizáltságával és átideologizáltságával függ össze: a rendszerváltást követően a történetírók egy része fő feladatának az előjelek felcserélését tekintette, a nagy elbeszélések tehát tovább folytatódtak, csakhogy most már más termi-

nológiával, és más történetfilozófiai sugallattal. Ez persze az orosz nyelvű történetíráshoz volt elsősorban jellemző, de nem tudta kivonni alóla magát teljesen a nemzetközi ruszisztika egésze sem. Az ezredfordulón azonban az orosz történetírásban is megszorodtak a posztmodern által favorizált műfajok és módszerek, vagy legalábbis a szkepszis, amely új utak fellelésére készítette az orosz ruszisztikát. Ebben elég nagy hatása volt az angolszász ruszisztikának, amely már jóval előbb igazodott a világ történetírásának divatos áramlataihoz.(2)

A magyar történetírás ebben a világállapotban kétségtelenül a tradicionális iskolák közé tartozik. Itt az elmúlt évtizedben is megőrizték dominanciájukat a korábbi történetírói irányzatok: a végül is a rankei emléken nevelkedett forráskritikai bázison nyugvó állam- és politikatörténet. E tekintetben a magyar historiográfia több mint száz esztendő folytonosságát mutat fel, hiszen még a marxistának nevezett történelemfelfogás sem tudta azt végérvényesen háttérbe szorítani. A magyar történetírás sosem volt oly mértékben átpolitizált és átideologizált, mint a szovjet, és viszonylag hamar leküzdötte a kelet-európai történetírások másik gyermekbetegségét, a nacionalizmust is, ezért a rendszerváltó évtizednek nem volt milyen előjeleket a visszajára fordítania. Másképpen fogalmazva: a magyar történetírás már jóval a politikai rendszerváltás előtt végrehajtotta a maga szemléleti rendszerváltását.(3)

Már viszonylag korán jelentős hatást gyakorolt rá az *Annales* iskolája, amit sokáig nem verbalizáltak, de a gyakorlatban alkalmaztak. Erre egyébként a létező marxista történelemfelfogás amorf, kitágított és felpuhított értelmezése is viszonylag tág teret biztosított. Itt elsősorban az *Annales* első generációjának hatásáról beszélhetünk, de a komplex társadalom-

történeti szemléletmódnak és kutatási módszerek is megvolt a maga megtermékenyítő – bár nem domináns – szerepe.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a posztmodernnek a mai napig nincs átütő hatása a magyar történetírásra, bár néhány folyóirat köré szerveződő fiatal vagy középnemzedékhez sorolódó történészek elszórt publikációi és egy-két tanulmánykötete új kutatási témák és feldolgozási módszerek meglétét demonstrálja a mi historiográfiánkban is.(4)

Ha hagyományosnak neveztem a mai magyar történettudományt, akkor az hatványozottan igaz a magyar történeti ruszisztikára.

A mi szorosán vett szakmánkra az érvényes, hogy nincsenek igazából vett hagyományai Magyarországon. Gyakorlatilag a 20. század negyvenes éveitől a történettudományunkban a hazai történelem kutatása számított csak legitim területnek, és a dominanciáját a legutóbbi időkig megőrizte. A lassan szerveződő egyetemes történetírásban ugyanakkor az összehasonlító módszer nyert polgárjogot, amely egyébként megfelelt a korabeli nemzetközi trendeknek. Ezen belül is elsősorban a nyugati (európai) történelem számíthatott kiemelt figyelemre, amelyet aztán a környező közép-európai régió komparatív vizsgálata követett. Végül is, már a második világháború után, geopolitikai okok következtében erre épülhetett rá a tágabb – kelet-európai – térség vizsgálata, amelybe immár beletartozott Oroszország is. Külön tehát orosz történeti kutatásokkal Magyarországon a legutóbbi időkig intézményesen nem foglalkoztak, csak a nagy kelet-európai szintéziskísérletekben érintették az orosz fejlődés problémáját. Ezekről az eredményekről korábban már részletesebben beszámoltunk,(5) most csak a leglényegesebbeket ismételnénk el. Azokat, amelyek a

magyar narratívákban a későbbiek során tekintélyt vívtak ki maguknak.

Makkai László egész Kelet-Európa ún. „eredeti jellegzetességének” tekinti a barbár rabszolgaság és a szabad paraszti katonaság viszonylag hosszú időszakig tartó fennállását. Nézete szerint a keleti szláv állam első századainak fejlődése megegyezik a Lengyel vagy a Magyar Királyságéval. Mindennek az volt a mélyebb történelmi oka, hogy a kelet-európai államok hadseregeinek könnyűlovassága nem igényelte a feudális járadék koncentrálását. A kelet-európai régió életében az első döntő változásra a 13. században, a nyugat-európai feudalizmus keleti expanziója következtében kerül sor Makkai szerint, ami meggyorsítja a cseh, lengyel, magyar fejlődést. Ezen népek ettől kezdve külön alrégiót alkotnak Kelet-Európán belül – ezt Makkai Kelet-Közép-Európának nevezi. Oroszország pedig, amelyet nem ér ilyen nyugati hatás, megmarad a tulajdonképpeni kelet-európai, autochton fejlődés útján.(6)

A modern magyar történetírás kétségkívül legnagyobb hatású Kelet-Európa-konceptiója Szűcs Jenő nevéhez fűződik, aki lényegét tekintve elfogadja Makkai véleményét. Úgy fogalmaz, hogy az 1200 körüli időig úgy látszott, hogy „egy kulturálisan kétfelé orientálódó, a struktúrák terén azonban rokon vonásokkal összefüggő, autochton »kelet-európai« feudalizmus van formálódófélben”. A továbbiak során Oroszországban megvalósult „a civilizáció, a birodalom és a világgazdaság fúziója – amely »orientális struktúrákkal tartott rokonságot«. Keleten az orosz abszolutizmus volt maga az a struktúra, mely századokon át keretétül szolgált bármiféle kumulatív változásnak.”(7)

Nem állíthatjuk természetesen azt, hogy konkrét orosz történelmi tárgyú kutatások egyáltalán nem

léteztek a korábbi magyar történetírásban. Azok azonban legalább annyira magyar történeti témájúak voltak, ugyanis egy igen tradicionálisnak mondható történettudományos területen, a kapcsolattörténetben születtek. E tekintetben fontos adalékokkal szolgálnak az orosz külpolitika-történet számára is. Csak a leglényegesebbeket sorolom fel. Klasszikusnak számít Géresi Kálmán tanulmánya III. Iván és Mátyás diplomáciai kapcsolatfelvételéről,(8) Hodinka Antal könyve a Poveszty vremennih let „magyar” helyeiről,(9) Márki Sándor(10) és Perényi József(11) cikkei a II. Rákóczi Ferenc és I. Péter kötötte egyezményről, és a 19–20. századi kapcsolatokról már igen nagy számú publikáció született.(12)

A jelentős változás az 1970-es évek második felétől következett be, amikor egy fiatal történész-nemzedék az orosz történelmet önmagában választotta specializációjául. A témaválasztást ekkor még befolyásolták a szovjet történetírás legitim és favorizált témái, az ekkor jelentkező Kun Miklós pl. az orosz 19. századi forradalmárokról publikált több, az ismert forrásbázist egyébként gazdagító tanulmányt.(13) V. Molnár László a hagyományosnak számító kapcsolattörténetet bővítette a 18. századi kulturális kapcsolatok fókuszba állításával,(14) Font Márta szintén alapvetően a korai magyar állam és a Kijevi Rusz dinasztikus, külpolitikai érintkezéseinek feltárásával kísérletezett.(15) Krausz Tamás(16) és Jómagam(17) – bár kronológiailag teljesen eltérő korszakokat kutatva – gyakorlatilag ugyanúgy, a szovjet történetírás politikai meghatározottságát vizsgálta – és vette kritika alá a historiográfia bevett műfajának kereteiben belül.

A rendszerváltó évtized elsősorban a tudomány-szervezési téren hozott fordulatot. Létrejött a Ruszisztikai Intézet – először egy önkéntes tudományos

társulás formájában, majd 1996-tól az ELTE önálló szervezeti egységként a Ruszisztikai Központ. Ez vált a magyar történettudomány első, csak Oroszország történetének kutatására szakosodott kutató műhelyévé. E részdiszciplína viszonylagos elmaradottsága miatt az első feladatok az intézményi és szellemi infrastruktúra kiépítésével voltak kapcsolatosak, ami értelemszerűen meghatározóan hatott a tudományos aktivitás irányultságára is. Az egyetemi oktatásra támaszkodva megkezdtük egy új ruszista kutató generáció kinevelését, publikációs bázisokat teremtettünk, megalapítottuk a Poszt-Szovjet Füzetek és a Ruszisztikai Könyvek c. sorozatot, megalapoztuk nemzetközi kapcsolatrendszerünket, miközben törekedtünk egyfajta koordináló szerepre a magyar ruszisztikán belül.(18)

Mivel nagy volt a lemaradás, érthető, hogy az építkezést az orosz történetírás legjobb hagyományainak alapzatán kezdtük. Ez egyben azt jelentette, hogy a Ruszisztikai Központ a 90-es éveket nem tudománya válságaként, hanem egy felfelé ívelő szakasznak élte meg. Témaválasztásában, történeti koncepciójában, kutatási módszereiben alapvetően a kritikai analízis alá vett orosz történettudománnyal folytatta párbeszédét. A Központunk által szervezett három nagy nemzetközi konferencia jól mutatja munkatársaink tudományos érdeklődését.(19)

A 90-es évek végére aztán a hazai történeti ruszisztikai kutatások regionálisan is bővültek: Pécsen és Szombathelyen is számottevő orosz történeti konferenciákat szerveztek, és a pécsi egyetemen új ruszisztikai kutatási központ szerveződött.

A tárgyalt évtized több reprezentatív művel is gazdagította a magyar ruszisztikát: megszületett egy szerzői kollektíva munkájaként az első 1945 utáni, magyar szerzők által írt Oroszország törté-

net,(20) összefoglaló készült a Romanovokról, fundamentális munkák a Gulagról,(21) a szovjet hétköznapokról.(22) Nagy gondot fordítottunk a sorsfordító és struktúraalkotó történelmi személyiség történelmi szerepének vizsgálatára, így fontos munkák születtek IV. Ivánról,(23) I. Péterről(24) és Sztálinról.(25) Az említett munkák a legújabb nemzetközi kutatási eredményeket szintetizáló vagy a magyar tudományos közvélemény által addig ismeretlen forrásokat felvonultató kézikönyvek voltak, mind így vagy úgy a nagy narratívák közé sorolhatók.

A magyar történelmi ruszisztika nem adta fel azt a hagyományosnak mondható történetírói igényt, hogy törvényszerűségeket keressen és találjon a történelemben, hogy fejlődési összefüggéseket tárjon fel, és hogy hosszú távú trendeket vázoljon fel. Ezért olyan nagy történetfilozófiai kérdéseket vetett fel, amelyekre megítélése szerint a nemzetközi ruszisztika nem adott érvényes vagy végleges választ. Ilyen, a nemzetközi tudományosságban már divatjamúltnak minősülő kérdéseknek szentelte a Ruszisztikai Központ első két tudományos konferenciáját, ahol az orosz fejlődés helyét kereste Európában és Euráziában, de hasonlóan minősíthető a harmadik konferencia is, amely a Moszkvai Oroszország fejlődési specifikumairól szólt. Az e konferenciákon résztvevő nyugati kutatók témaválasztásukkal, de olykor verbálisan is jól érzékelhetővé tettek egy másfajta kutatási attitűdöt.(26)

De példának hozhatom a magam publikációit is, aki pl. nagy energiákat mozgósított még a 90-es évek végén is arra, hogy az orosz feudalizmusfogalmat pontosítsa a historiográfiai elemzés módszerével. Ez korábban még az angolszász historiográfiában is releváns téma volt, akkorra azonban már irrelevánsnak számított, miközben az Orosz Tudomá-

nyos Akadémia Oroszország Története Intézetében nagy érdeklődés és heves vita kísérte előadásom.(27) Ezzel csak azt szeretném érzékeltetni, hogy a magyar ruszisztika abban az értelemben az orosz historiógráfia részét képezte, hogy az általa megfogalmazott kérdésekre igyekezett – ambíciói szerint – jobb válaszokat adni. Mondhatni, az orosz történetírás tematizálta a magyarországi orosz történeti tárgyú kutatások jelentős részét.

Igaz ez egyébként a *par excellence* rendszerváltó ruszisztikánkra is, amely szerencsére periférián maradt – szorult –, hiszen lényegét tekintve nem tudományos indíttatású. Az előjelek felcserélésének, a nagy leleplezéseknek elsősorban publicisztikája volt/van Magyarországon – bár gyakran történeti munkák mezébe öltöztetve. A ruszofób gyökerű, hollywoodi stílusban megírt veszttern ruszisztika azonban túllépett orosz iniciátorain, és a politikailag konjunkturálisnak tetsző témákban aratott: „Joszif Visszarionovics Drakula”, „a náci Szovjetunió”, „a Gulag adott mintát a német megsemmisítő táboroknak” típusú fabulák születtek nálunk is. Egyébiránt szolgai módon utánozva az amerikai publicisztika leghatásvadászóbb toposzait, és elkölcsönözve a magyar történelem kutatásában a 90-es évek elején újraéledő nacionalizmus xenofób szemléletét.(28)

A munkák zöme azonban még a 19. századi történetírás által favorizált műfajok keretében és módzerekkel született. Továbbfolytatódtak a kapcsolattörténeti kutatások, mely területen talán Font Márta tette a legtöbbet az utolsó évtizedben. Az új eredményeket figyelembe véve továbbfejlesztette Hódinka Antal klasszikus művét a Poveszty magyar vonatkozásairól, részleteiben feltárta a halicsi magyar háborúk és dinasztikus összefonódások történetét, és tágabb aspektusban az Árpádok és Rurikidák kap-

csolattörténetét.(29) E kiindulópont és tematika a mélyen a nemzeti történetírásba ágyazódó történetírásokra jellemző. Ettől való műfaji és módszertani eltérést jelzi Font Márta doktori disszertációja, amely egy nagyszabású kelet-európai összehasonlító kora középkori történet, és amely számos előtanulmányát szintetizálja.(30) Egyszerre alapozódik az ismert forrásokon és az egyes nemzeti történetírások kutatásain, végső eredményében empirikus módon támasztja alá Makkai László és Szűcs Jenő prekonceptióit.

Míg a Kijevi Rusz történetének kutatásában más regisztrálható eredmények nem születtek (bár számottevők Makai János publikációi főként a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemségről),(31) addig a Moszkvai Oroszország történetével többen is foglalkoztak az elmúlt bő évtizedben. E kutatások legnagyobbbrészt az ELTE Ruszisztikai Központja köré szerveződtek, ahol több fiatal is bekapcsolódott a munkába. Volt tanítványaim, ma kollégáim közül Radnóti Klára a 15–16. századi itáliai utazók középpontba állításával az egykorú Európa Moszkóvia-képét igyekezett árnyalni,(32) Szili Sándor disszertációját Szibéria inkorporálása historiográfiai vizsgálatának szentelte,(33) míg Filippov Szergej a 17. század közepi raszkol eszmetörténeti aspektusait kutatta több tanulmányban.(34) Mindhárom kutató már nagyban támaszkodott a nyugati (elsősorban angolszász) szakirodalomra, témaválasztásuk és megoldási kísérletük azonban lényegében a mindenkori orosz historiográfiával folytatott diskurzust.

Ez mondható el Ágoston Magdolnáról is, akinek nevéhez fűződik a szombathelyi ruszisztikai tárgyú professzori előadás-sorozatok megszervezése. Mint Ruszlan Szkrinnyikov tanítványa, igyekszik forrásközelben maradni, aki a magyar ruszisztika régi adós-

ságát törlesztette azzal, hogy publikálta az orosz történelmi források terminológiáját.(35)

Sashalmi Endre sokkal inkább az angolszász ruszisztika divatos témáit választotta kutatásai alapjául, részben mikrotörténeti módszerrel egy nagyon érdekes forráscsoport (a közmondások) bevonásával, részint az eszmetörténeti komparatiztika módszerével a 16–18. századi orosz hatalmi ideológia területén.(36)

A szintén a még fiatalabb kutatói nemzedékhez tartozó Kertészné Varga Beáta főként a kozákság, Ukrajna és Oroszország 16–17. századi viszonyrendszerét kutatja.(37) Gebei Sándor, az egri főiskola professzora néhány ponton érintkezik ezzel a tematikával, döntően azonban az erdélyi (magyar) és lengyel kontextusba helyezi a kozákság problematikáját, illetőleg szélesebb nemzetközi összefüggésrendszerben vizsgálja a 17. század végi orosz külpolitikát. Ily módon egyszerre művelője a nemzeti történetnek és az egyetemes történetnek, miközben a tulajdonképpeni orosz történelemről is több összefoglaló jellegű tanulmányt írt.(38)

A 18. század kutatását folytatta a 90-es években is V. Molnár László, továbbra is a hagyományosnak mondható kapcsolattörténet műfajában, azon belül is elsősorban a tágan értelmezett kulturális kapcsolatokat kutatja. Több kísérletet tett azonban a orosz ún. felvilágosult abszolutizmus értelmezésére is a narratív történettudomány legitim módszereivel.(39)

A magyar Kelet-Európa-kutatás ma élő klasszikusa, Niederhauser Emil akadémikus ugyan még a 90-es években is több cikket írt a 19. századi orosz történelemről, ezek azonban népszerűsítő jellegűek voltak. Monografikus igényű munkáiban nem tért el korábbi összehasonlító történeti módszerétől. A kelet-európai jobbágyfelszabadítások és a kelet-

európai történetírások történetének szentelt szintéziseiben ily módon az orosz tematika mint a nagy egész része jelenik meg.(40)

A 19. századi történelem kutatója a debreceni egyetem oktatója, Bodnár Erzsébet is. Főként diplomáciatörténeti érdeklődésébe és az előtörténet iránti kutatókedvébe jó bepillantást nyújt *Oroszország a 18–19. században* c. tanulmánykötete.(41) Hasonlóan elsősorban külpolitikai tanulmányaival hívta fel magára a figyelmet a miskolci egyetemet képviselő Czövek István. A főleg II. Sándor korára fókuszáló kutatásait széles európai összefüggésbe helyezi, és a Habsburg-diplomáciával való összefüggéseit sem hagyja figyelmen kívül.(42) Kronológiailag ebbe a vonulatba helyezhető az orosz történeti irodalom évtizedek óta hűséges referálója, Kurunczi Jenő, aki a századelő agrár problematikájának szentelte fő kutatásait.(43)

A 20. századi szovjet és orosz történetet hazánkban a Ruszisztikai Központban Krausz Tamás köre szerveződő fiatal kutatók művelik. Idetartozik Sz. Bíró Zoltán is, aki mára már elsősorban a mai Oroszország szakértőjévé vált, de korábban figyelemre méltó tanulmányokat publikált az orosz liberalizmusról és az orosz sajátosságok eszmetörténeti aspektusairól.(44) Maga Krausz Tamás immár három évtizedes kutatói múltjával módszertani példát mutatott tanítványainak. Ugyan mindig a nagy narratívák és legfőképpen az ún. orosz sajátosságok érdekelték, főként eszmetörténeti és historiográfiai kutatásait új forráscsoportok bevonásával gazdagította. A 20-as évek orosz sajtószerúségekről folytatott pártvitáit(45) orosz levéltári anyag alapján dolgozta fel, míg a sztálini fordulatot, az ún. szovjet thermidort(46) a Hoover Institutban talált új dokumentumok alapján. A rendszerváltás e tekintetben

nagy fordulatot hozott, mert a levéltárak megnyílásával tematikailag egy sor új terület nyílt meg személyesen Krausz Tamás és fiatal kollégái számára. Nagyon szimpatikus és a kutatást előremozdító módon eredményeik jó része valóságos teammunkában született meg, mint pl. a Gulagról, a szovjet hétköznapokról közzé tett dokumentum- és tanulmánykötetek. Ezen tudatosan szervezett kutatómunka során Czéh Zoltán jelentős monográfiát publikált a Gulag gazdasági célszerűségéről,(47) Bebesi György a feketeszázas mozgalomról és ideológiáról,(48) Halász Iván a fehérgárdista diktatúrák hatalmi szerkezetéről és a szibériai regionalizmusról.(49)

Végigtekintve a magyarországi ruszisztika elmúlt bő évtizedén, megállapítható, hogy nem csapta meg az ezredvégi posztmodern szkepszis szele. Éppen ellenkezőleg: a megnyíló szovjet levéltárak és a felbomló szovjet történetírás új kihívást jelentett számára. Képviselői legnagyobbbrészt az évszázados történész-mesterség kanonizált szabályai szerint, a forráskritika és a narráció igényével, a nagy összefüggések és törvényszerűségek láttatásának elhivatottságával művelik mesterségüket. Új műfajok és új módszerek ez idáig nem hatottak rá. Lehetséges, hogy a magyar ruszisztika átugorja a történész szakma szétesésének stádiumát (ezzel egyébként a nemzetközi ruszisztika fő trendjét követi), ám kétségtelen, hogy magasabb szintre jutása csak a hagyományos műfajok és módszerek bővülésével, kitágításával érhető el.

Meg kell azonban mondjuk, hogy nem létezik különálló nemzeti ruszisztika. A ruszisztika – mint tudomány – globalizált. Mégis azt gondolom, van értelme annak, hogy keressük helyünket egyfelől az európai és amerikai, vagyis a nem orosz nyelvű, másfelől az oroszországi, tehát az orosz nyelvű ruszisztika között.

JEGYZETEK

1. Jellemző, hogy már egyetemi jegyzet szintjén is exponálják a problémát az orosz felsőoktatásban. Vö.: F. Rumjan-ceva: Teorija Isztorii. M., 2002.

2. Vö.: Nancy S. Kollmann: Convergence, Expansion, and Experimentation: Current Trend sin Muscovite History-Writing. In: Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History 2 (2), Spring, 2001, 233–40.

3. Ezen az úton az egyik első mérföldkő Szűcs Jenő A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge c. munkája. Bp., 1970.

4. L. részletesebben: Gyáni G.: Posztmodern kánon. Európai Iskola sorozat. Bp., 2003.

5. L. részletesebben: Szvák Gy.: Meszto Rosszii v Jevrazii /v Szrednyevokovje i rannyeje Novoje vremja/ / Meszto Rosszii v Jevrazii/ The Place of Russia In Eurasia/. Bp., 2001, 20–27.

6. Makkai L.: Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában (1976). In: Helyünk Európában, t. II., 455–473.

7. Szűcs J.: Vázlat Európa három történeti régiójáról (1981). In: Helyünk Európában, t. II., 538, 539, 546, 549.

8. Géresi K.: Hunyadi Mátyás magyar király diplomáciai összeköttetései III-ik Iván Vasiljevics orosz cszárral. In: Századok, 1879.

9. Hodinka A.: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp., 1916.

10. Márki S.: Nagy Péter czár és II. Rákóczi Ferencz szövetsége 1707-ben. Bp., 1913.

11. Perényi J.: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei. In: Kovács Endre: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Bp., 1956.

12. Vö. többek között: Niederhauser E.: Magyar utazók Oroszországban a XIX. században. In: Kovács Endre: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Bp., 1956.

13. Legjelentősebb Bakunyinról szóló monográfiája: Útban az anarchizmus felé. Mihail Bakunyin politikai pályaképe és eszmei fejlődése az 1860-as évek közepén. Bp., 1982.

14. Vö. pl.: V. Molnár L.: Adalékok Theodor Jankovic oroszországi iskolaszervező tevékenységéhez. In: Pedagógiai Szemle, 1984/10.

15. Vö. pl.: Font M.: Russzkije letopiszi kak isztocsnjiki oszvescsajuscije russzko-vengerszkije odnosenyija v XII veke. In: AUSZ Dissertationes Slavicae.(DS), t. XII. Szeged, 1977.

16. Vö. pl.: Krausz T.: Pokrovszkij-Trockij vita az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól. In: Történelmi Szemle, 1980/3.

17. Vö. pl.: Szvák Gy.: Rettegett Iván az újabb szovjet kutatások tükrében. In: Történelmi Szemle, 1979/3.

18. L. részletesebben: Dokumentumok történeti ruszisztikánk tárgyköréből. In: Poszt-Szovjet Füzetek XV. Bp., 2000

19. Vö.: Meszto Rosszii v Jevrope/ The Place of Russia in Europe. (Szerk., előszó: Szvák Gy.) Ruszisztikai Könyvek V. Bp., 1999.; Meszto Rosszii V Jevrazii/ The Place of Russia in Eurasia. (Szerk., előszó: Szvák Gy.) Ruszisztikai Könyvek IX. Bp., 2001., Moszkovija: szpecifika razvitija/Muscovy: The Peculiarities of its Development. (Szerk., előszó: Szvák Gy.) Ruszisztikai Könyvek XIII. Bp., 2003.

20. Vö.: Font M.–Krausz T.–Niederhauser E.–Szvák Gy.: Oroszország története. (Szerk.: Szvák Gy.) Bp., 1997, 2001.

21. GULAG. A szovjet táborrendszer története. (Szerk.: Krausz T.) Bp., 2001.

22. A sztálinizmus hétköznapijai. (Szerk.: Krausz T.) Bp., 2003.

23. Szvák Gy.: IV. Iván és I. Péter utóélete. Bp., 2001.

24. Szvák Gy.: Furkósbottal Európába? I. Péter: érvek – ellenérvek. Bp., 1989.

25. Krausz T.: Sztálin élete és kora. Bp., 2003.

26. Vö.: 19. l.j.

27. Szvák Gy.: „Durno” li govornity o „russzkom feodalizme”? K isztoriografii voprosza. In: *Trudi Insztijutata Rossziszkoj Isztorii pri RAN za 1997–1998 gg.*, vip. 2, M., 2000.

28. Vö.: Kun Miklós: Az ismeretlen Sztálin. Bp., 2002; Gereben Ágnes: Antiszemitizmus a Szovjetunióban. Bp., 2000.

29. Vö.: Font M.: Magyarok a Kijevi Évkönyvben, Szeged, 1996; Magyar–orosz politikai kapcsolatok a 12. században. In: *Aetas*, 1995/3; Árpád-házi királyok és a Rurik-dinasztia fejedelmei. In: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. Novi Sad, 1997, 51–58.

30. Font M.: Kényszerpályák és választási lehetőségek a keresztény nagyhatalmak árnyékában (Közép- és Kelet-

Európa a 10–12. században). (Akadémiai doktori disszertáció) Bp., 2002.

31. Makai J.: Andrej Bogoljubszkij a szovjet korszak történetírásában. In: *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis*, t. XXIII. Sectio historiae, Eger, 1998.

32. Radnóti K.: Európa Moszkóvia-képe a XV–XVI században, *Ruszsztikai Könyvek X. Bp.*, 2002.

33. Szili S.: Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban. *Ruszsztikai Könyvek XIV. Bp.*, 2005.

34. Filippov Sz.: Az oroszországi egyházszakadás és helye a 17. századi orosz történelemben. In: *Aetas*, 1998/1.

35. Ágoston M.: Az orosz történelmi források terminológiája. Szombathely, 2004.

36. Sashalmi E.: A 17. századi orosz hatalmi ideológia tükröződése a közmondásokban. In: Lengvári I. (szerk.): *In Memoriam Barta Gábor. Pécs, 1996; 16th–17th-Century Muscovite Ideology of Power in European Perspective*. In: Szvák Gy. (szerk.): *Meszto Rosszii v Jevrope/The Place of Russia in Europe*. Bp., 1999.

37. Kertész V. B.: Russzkij centralizm i ukrainszkaja avtonomija. In: Szvák Gy. (szerk.): *Meszto Rosszii v Jevrope/The Place of Russia in Europe*. Bp., 1999.

38. Gebei S.: Rol Rosszii v antyitureckij vojnye Szvjascsennoj Ligi (1687–1700). In: Szvák Gy. (szerk.): *Meszto Rosszii v Jevrope/The Place of Russia in Europe*. Bp., 1999; Nagy hatalmak vetélkedése Ukrajnáért a 17. századi második felében. In: „Emberek és eszmék...”, Eger, 2001.

39. V. Molnár L.: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815). Piliscsaba, 2000; *Életutak találkozása, 1703–1848*. Piliscsaba, 2004.

40. Niederhauser E.: A történetírás története Kelet-Európában. Bp., 1995; *Jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában*. In: *História*, 1999/3; *Kelet-Európa története*. Bp., 2001.

41. Bodnár E.: *Oroszország a 18–19. században*. Bp., 2000.

42. Czövek I.: *Oroszország külpolitikája II. Sándor korában és a közvélemény*. Nyíregyháza, 1996; *Az osztrák–magyar–német kettős szövetség kérdése az orosz közgondolkodásban*. In: *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis*, 1996.

43. Kurunczi J.: *Az orosz agrárviszonyok és a faluközösség*

(1861–1914). In: *Acta Universitatis Debreceniensis. Series Historica*, VII., Debrecen, 1999, 197–213.

44. Sz. Bíró Z.: Liberalizmus a századelő Oroszországában. In: *Múltunk*, 1998/3-4; Az orosz történelmi fejlődés különösége: rivális koncepciók és az önreflexió hagyományai. In: *Replika*, 1995. december.

45. Krausz T.: Pártviták és történettudomány. Viták az „oroszországi történelmi fejlődés sajátosságairól”, különös tekintettel a 20-as évekre. Bp., 1991.

46. Krausz T.: Szovjet Thermidor. A sztálini fordulat előzményei 1917–1928. Bp., 1996.

47. Czéh Z.: A GULAG mint gazdasági jelenség, *Ruszisztikai Könyvek XI.* Bp., 2003.

48. Bebesi Gy.: A feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn. *Ruszisztikai Könyvek VI.* Bp., 1999.

49. Halász I.: A fehérgárdista diktatúrák hatalmi szerkezete és elképzelései. In: Krausz T. (szerk.): 1917 és ami utána következett. *Ruszisztikai Könyvek III.* Bp., 1998.

A TANULMÁNYOK EREDETI MEGJELENÉSI HELYE
ÉS IDEJE

Oroszország helye Euráziában a középkor- és kora újkorban.
In: *Cirill és Metód példáját követve...* Tanulmánykötet H. Tóth Imre 70. születésnapjára. Szeged, 2002, 533–542.

Az „orosz feudalizmus” a szovjet korszakban. In: Kelet-Európa: történelem és sorsközösség. Palotás Emil 70. születésnapjára. Bp., 2006, 285–300.

Escse raz ob isztoriografii carsztvovanyija Ivana Groznogo.
In: Moszkovija: szpecifika razvityija/Muscovy: The Peculiarities of its Development. Ruszisztikai Könyvek XIII. Magyar Ruszisztikai Intézet, Bp., 2003, 69–75.

I. Péter alakja az orosz történetírásban. In: Századok, 1999/5, 1047–1086.

Iván és Péter. In: 2000, 2004/12, 59–62.

A rendszerváltó évtized magyar történeti ruszisztikája. In: Világtörténet, 2005. tavasz–nyár, 104–111.

TARTALOM

I.		
A történelmi sajátosságokról		11
Oroszország helye Euráziában a közép- és kora újkorban		13
Az „orosz feudalizmus” a szovjet korszakban		30
II.		
A történelmi erőszak apológiájáról		55
Még egyszer Iván Groznij historiográfiájáról		57
I. Péter alakja az orosz történetírásban		68
Iván és Péter		145
III.		
A történelmi ruszisztikáról		157
A rendszerváltó évtized magyar történelmi ruszisztikája		159
A TANULMÁNYOK EREDETI MEGJELENÉSI HELYE ÉS IDEJE		175